

Принципът на надеждата срещу принципа на въображението

Бележки върху Блох и Борхес

Александър Кьосев

Резюме: Статията „Принципът на надеждата срещу принципа на въображението“ е рисковано сравнение между двама трудни за сравняване автори – Ернст Блох и Хорхе Луис Борхес. Целта ѝ е да изследва сложните връзки на утопията с категорията „възможност“ и произтичащите изводи за особените асиметрии между „принципа на надеждата“ на Блох и онова, което авторът на текста е нарекъл условно „принцип на въображението“, представен чрез твърде многообразното и експериментално творчество на Борхес.

В първата част е разгледан аналитичният опит на Блох да „разпласти“ понятието „възможност“ в една йерархическа класификация, при която на върха се оказват онези възможности, на които им предстои да бъдат реализирани. Това не е просто упражнение по разграничаване и класифициране – при Блох то е равносилно на нов тип марксистка онтология и космогония, при която самата материя носи в себе си принципа на забягващата напред възможност, осветяваща „от бъдещето“ хоризонта на света и на човешките усилия. От това пък произтича диалектическо оправдание на всички мечти, блянове и утопически проекти, носещи „кълна на реализацията“ в себе си: те се различават от простите измислици и противоречия, защото са диалектически посредник на световно-историческото „ставане“; през тях се случва движението на природата, историята и човека към точката на все-реализация на сумата от всички реални възможности.

Втората част е посветена на Борхес като продължител на една съвсем различна, Шекспирова традиция, според която човекът е „направен от сънища“. Тя изследва едно променено понятие за реалност, свързано с традициите на философския идеализъм и допускащо вътре в себе си измислиците, бляновете, сънищата и експерименталните приумици. Анализът цели да докаже, че в тази традиция измислиците, виденията и сънуването задават съвсем друг режим на мислене на категорията „възможност“, сдвоявайки я с „невъзможност“, което пък от своя страна фундаментално променя отношението „реалност – нереалност“. Огромното творчество на Борхес е разгледано като своеобразен квази-картезиански експеримент по таксономия на всевъзможните измислици, по тяхното изследване и класифициране. В този опит странното „литературно изследване“, предприето от Борхес, е принудено да се сблъска с понятието „безкрайност“ и парадоксите, които следват от него: това преосмисля времето, идеята за вечното завръщане и

възможността за утопия. Изводът, следващ от всичко, твърди, че измислиците и сънищата са конститутивна невъзможност, временно и непредвидимо нахлуваща в т.нар. „действителност“.

В самия край на текста е направен опит да се намекнат и политическите следствия от предложението съпоставителен анализ на Блох и Борхес.

Ключови думи: утопия, надежда, въображение, сън, сънища, измислици, възможности и невъзможности, реалност, време, парадокси на времето и реалността, съдба на утопията, философия, литература.

Александър Къосев е професор по културна история на модерната епоха, директор на Културния център на СУ и главен редактор на електронното списание „Пирон“. Неговите изследователски интереси са в сферата на проучването на четенето, културната история на комунистическия тоталитаризъм и автобиографичните изследвания. Публикувал е няколко книги и е редактирал многобройни колективни научни сборници на английски, немски и български език. Негови статии са преведени на английски, немски, френски, холандски, украински, чешки, полски, румънски и македонски. Email: akiossev@gmail.com

*Настоящият текст е посветен на моите студенти,
членове на читателския клуб –
Любослава, Калина, Александрина и Тереза.
Ако не бяха те, нямаше да препрочета отново Борхес.*

УВОДНИ ДУМИ

Настоящото съчинение сравнява две концепции за категорията „възможност“ в отношението ѝ към утопическото – едната е на Ернст Блох, другата – на Хорхе Луис Борхес. Сравнението между двамата не почива върху нито една традиционна причина, поради която обикновено се правят сравнения. Най-често се предполага, че между съпоставяните автори има нещо общо – например, принадлежат на една и съща епоха, реагират на един и същ културен и исторически контекст, пишат в сравними жанрове... Или единият е повлиял на другия в стила, идеите, предпочитаните обрати на мисълта... и пр., и пр.

Моето сравнение не предполага нищо такова. Като изключим, че живеят приблизително по едно и също време (Ернст Блох 1885 – 1977; Хорхе Луис Борхес 1899 – 1986), традиционни връзки между тях изглежда няма. Те пишат на различни езици, за различна публика, принадлежат на почти недокосващи се културни традиции, единият е философ и ляв политически утопист, другият е почти аполитичен, играещ писател; няма данни за идейни влияния или стилови сходства, не ми е известно единият да е коментирал или дори просто да е чел другия. Впрочем, и двамата са усърдни читатели, истински ерудити, но винаги са работили с много различни корпуси от четива. При Блох подборът произтича от немската традиция, както и от неговия вкус – частично класически, частично модерен, но винаги европоцентричен; ако посочим жалонни за него автори, ще бъде достатъчно да изброим Аристотел, Хегел, Маркс и Фройд. Това няма нищо общо с литературната и философска всеядност на Борхес и с обесията му от малко известни автори, произведения и традиции – от древни исландски саги, китайски сюжети, поеми за

гаучоси, през истории на аржентински приятели-писатели, до философията на Бъркли и Шопенхауер, заедно със средновековна теология, ислямски легенди и абсурдни истории за напълно измислени светове, животни или предмети. Това, което са писали, не си прилича и в жанрово отношение – сериозните книги на Блох и особено гигантският философско-поетичен опус „Принципът на надеждата“ са пределно различни от литературните забавления с кратки форми на Борхес – разказчета, миниатюри, скици, просто хрумвания, за които са достатъчни две, три изречения; до тях се подреждат всевъзможни експерименти с фантастичното, развити или загатнати исторически мистерии, въображаеми хроники, псевдо-криминални и квазибиблиографски изследвания, парадоксални сентенции. А Борхес освен това е и поет...

Ако сравнението няма традиционни основания, то какви основания има тогава? Засега ще кажа, че основанията му са евристични – то иска да бъде аналитичен инструмент, способен да сравнява по контраст, а не по прилика. Чрез него, надявам се, ще могат да се открият ключовите разлики между един философ и един литератор, между един диалектически материалист и един почитател на „идеалистическата школа“ (макар че при Борхес подобни „декларации за принадлежност“ трябва да се приемат с резерви). Не на последно място, ще сравняваме един смъртоносно сериозен, възторжен и патетичен човек, какъвто е Блох, с един играещ ироник, какъвто е Борхес. А най-важната причина е изразена в заглавието на настоящия текст: принципът на надеждата и утопическото ще бъде разгледан в контраст с принципа на въображението.

Т.е. сравнението има за една-единствена задача: през два пределно различни примера да продължи да навлиза по-навътре в централния проблем за жанровите разлики във философския и литературния статут на утопията. И да разгледа колебанията не толкова на жанра, а на свързаните с него централни понятия като реалност, нереалност, възможност, мечта, надежда, въображение.

ПЪРВА ЧАСТ

Пластове на категорията „възможност“ според Ернст Блох

Както е добре известно, Блох иска да даде на „възможността“ централно място в своята философия, поради което прави преглед на досегашните учения за тази категория, развивани от различни школи от историята на европейската философия¹. Общият му извод е, че – с редки изключения – „възможното“ като категория е пренебрегнато; в повечето философски учения тя бива разглеждана единствено като епистемологичен проблем, макар че е очевидно, казва Блох, че всяко съществуващо съществува далеч не само в модусите на своята реализираност, на и в модусите на своето *Kannsein* (изковано от самия Блох отглаголно съществително, което може да се преведе като „онова, което е можело и може да бъде“), т.е. то обхваща всички разновидности на възможността.²

След това, за да се приближи към своята тема – надеждата и утопията – той предприема разграничения и разпластявания на видовете възможност, обобщавайки ги до четири разновидности. Ще ги разгледаме в последователността, предложена от самия Блох:

Формално възможното (*Das Formal Mögliche*)

Като първа и най-елементарна разновидност Блох посочва способността да се комбинират произволно думи, като дори в тази най-елементарна според него форма, той

---

¹ Според Блох единствено Хераклит и Аристотел схващат централността на тази категория за онтологията: както Хераклит е видял първи, че противоречието е вътрешно присъщо на нещата, така Аристотел първи вижда възможността в самото съдържание на света. При него всяко ставащо е „способно“ (макар че творещата, самореализираща се форма, ентелехията, при Аристотел е все още дуалистично отделена от материята, той вече различава активна потенция от пасивна потенциалност). Блох посочва, че редица теолози са възразявали и възразяват срещу уравнение „реална възможност = материя“, защото това според тях отрича способността на Бога да твори от нищото. Според други, по-материалистично настроени теолози Божието творение е само момент от материята като реална възможност; като самодвижение и самоплождане на самата материя-която-е-божествена. В нея има пасивна потенциалност, но има и онази иманентна, активна потенция, която прави ненужен един външен, трансцендентен агент-мотор. Блох отбелязва още ренесансовото схващане за света с Джордано Бруно като основен негов пример – според него всички възможности живеят в единната материя, която е вечна, майчина, произвеждаща. Блох съжالياва, че това толкова продуктивно схващане за материята – оплождаща възможност се губи в механичния материализъм, който превръща материята в чужд на историята мъртъв кютук, чиято реална възможност се е превърнала в статична действителност. В подобна концепция за материя, отбелязва той, нямат място никакви субективни фактори, както и никаква „зрялост на условията“, никакво „превръщане на количеството в качество“. То не взема предвид дори и очевидната променливост на всичко материално. Единственият истински продължител на Аристотеловото *dynamei* оп за Блох е историко-диалектическия материализъм, който изяснява окончателно, че преходът от царството на необходимостта в царството на свободата може да се случи само в рамките на една незавършена процесуална материя. В подобно диалектическо-историческо и материалистично схващане съвпадат полюси – бъдеще и природа, антиципация и материя. „Без материя няма основание за реална антиципация, без антиципация е невъзможно да се схване материята с хоризонт“ (E. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, 273).

² E. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, F.a.M: Suhrkamp taschenbuch (3 Auflage), 1976, 258 – 287.

разграничава чистите безсмислици, *Unsinn*, от логическите противоречия, *Widersinn*. От чистата комбинаторика на езика той отделя *das Denkmögliche* – комбинаторика от мисловен, а не езиков тип. Проблемът (и дефектът) на *das Denkmögliche* е, че то е безгранична все-възможност, поема в себе си всяка възможна мисловна връзка, което според Блох му придава „лоша“ отвореност, неточна и смътна безбрежност.

Предметно-обективната възможност (*Das sachlich-objektiv Mögliche*)

Въпросното *Kannsein*, продължава Блох, може да се реализира обаче не само в мисленето, но и в негова по-висша форма, познанието. Там то вече не е безбрежна и произволна мисловна комбинаторика, а изразява определено отношение към реалността – ниво на познание, зависещо от мярата на познатите условия. Реализира се чрез съждения с обща форма: Р е приписано на S в модалността на „може и така“, *Kannsein*. Възможността като познавателна форма съответства в определена и степен на самия предмет (т.е. Блох приема традиционната кореспондентна теория на истината), а това може да стане основание за цяла скала от степени на хипотетичното знание: от основателни предположения, през не напълно сигурни, чак до неоснователни, *unecht*.³

Собствено-предметната възможност, произтичаща от мярата на самите (*Das sachhaft-objektgemäß Mögliche*)

Трудно уловимата на пръв поглед разлика между втората и третата разновидност (между *das sachlich-objektiv Mögliche* и *das sachhaft-objektgemäß Mögliche*) според Блох далеч не е ненужно удвояване. За разлика от втория, третият вид възможност не засяга познанието, а самите неща. Не само познавателният процес се променя и развива от недостатъчно към достатъчно знание; в нещата също живеят възможности и те могат да се променят в една или друга посока. Тук възможността се разглежда вече в светлината на недостатъчно проявените основания за съществуване, което засяга всички биващи – тяхната същност никога не е достатъчно битийна разгърната, поради незрели вътрешни или външни условия. Затова възможното вече не е епистемологическа, а „предметно-структурна характеристика“, която частично определя нещото, но оставя отворени валенции за бъдещото му поведение. С това възможността става конститутивно-

---

³ E. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, 261-262.

онтологична и започва да характеризира степента на битийна „зрялост или незрялост“ на нещата по отношение разгърнатите или неразгърнатите условия за тяхното съществуване⁴.

Като същностно-реална, по мярата на самия реализиращ се предмет, този вид възможност се отличава от предишните. Тя няма нищо общо нито с произволно-случайните възможности на езиковата и мисловна комбинаторика, които за Блох са „лоша опосреденост“ (т.е. те са възможности, нямащи отношение към развиващата се, реализираща се в битие същност⁵), нито със структурно завършената необходимост, при която всички условия за съществуване на нещото са напълно налице и то, съответно, е проявено изцяло. Всъщност, във всяко биващо има нещо все още незавършено, недореализирано⁶.

Обективно-реално възможното (*Das objektiv-real Mögliche*)

Това за Блох е най-важната разновидност на възможното и той ѝ отделя най-много внимание. Тя също е онтологично вписана в самото нещо, но вече не като латентна, а като частично въввлечена в своя (и неговия) процес на реализация. Ето защо този вид възможност има една характеристика, която другите видове нямат: от нея следват реални последствия, тя е започнала да ражда реалност. През нея се осъществява едно идващо състояние на нещата; затова Блох нарича този тип възможност и „бременна с бъдеще определеност на самата действителност“.

Тук се появява важна тънкост: този вид възможност едновременно *определя битийно нещото*, макар и частично; заедно с това, тъй като не е реализирана изцяло, тя е

---

⁴ Със зрялост или незрялост могат да се характеризират както вътрешните условия (потенци) на самото нещо, така и външните условия (потенциалност), необходими за неговото разгръщащо се съществуване. Примерът на Блох е цветът, който има вътрешни възможности да стане плод, но затова са необходими и външни условия – добро време, подходяща почва и пр.

⁵ В контраст с последния вид „случайна случайност“, Блох дава за пример за други, „творчески“ случайности, реализиращи същностни потенци чрез свободни комбинации в отвореното царство от вариации и иновации. Те обаче не са външни и произволни, а са рамки за закономерна диалектическа вариативност при разгръщаща се същност на самия предмет: т.е. това са случайности по диалектическата мяра на самото нещо. Подобна концепция от една страна рамкира и изключват разни произволни случайности, от друга - отваря непознати и неочаквани възможности за „неизчерпаемо Новото“, което винаги се вписва в развойните тенденции на самото нещо.

⁶ Т.е. Блох намеква, че такава завършена необходимост просто не съществува: в несъвършеното настояще нито един предмет не съвпада напълно с изпълнените условия на своето окончателно, същностно съществуване. И привлича като особена илюстрация средновековния телогически спор съвпада ли Бог със своите възможности, или не; дали от своята същност Божественото обхваща както своята есенция, така и своята екзистенция. За него този спор е просто идеалистически преобърнат ценностен предел, при който има пълно съвпадение на нещата с техните основания за съществуване, на същностите с явленията.

и *знак* за неговото бъдеще, което по този начин не само вече *съществува*, но и като още несъществуващо е *означено* в структурата на нещото. Т.е. този вид възможност е едновременно частична реализация и антиципиращ знак, вписан във вече започналия процес по осъществяване на предмета. Този ход на анализа по-нататък ще даде основание за снемане на опозицията битие – репрезентация и онтологизиране на принципа на Надеждата.

*

В главата за видовете възможности се появява, привидно като илюстрация на последния вид, знаменателен със своята правоверна марксистка типичност пример (той ще се появи още няколко пъти): „Така човекът е реалната възможност на всичко, което е станало от него в неговата собствена история, но и преди всичко на онова, което той може да стане в хода на неограничения прогрес.“ Следва обобщение:

Реалната възможност обитава не някаква готова онтология на Битието на досегашните Биващи, а живее в непрестанно новообразуващата се онтология на Битието на Все-Още-Небиващите, която открива бъдеще дори в миналото и в цялата природа... реалната възможност е категориалната пред-стоящост на материалното движение като процес; тя е специфичната област, характеризираща действителността на самия фронт на нейното ставане.⁷

Следователно, човекът е зародиш не само на собствените си, предстоящи възможности – реализации, той е врата към новото, към неизвестните, рискови вариации⁸, реализиращи от зародиш, положен в материята, самия свят. Т.е. човекът е призван да реализира и възможностите на обществото, на историята, в последна сметка дори на природата и материята⁹. „Безкласовият човек“ не е просто един пример, а и конститутивен предел за реализацията своите възможности свят, който е саморазвиващ се, отворен; именно неотчужденият от него човек е неговата драматична кулминация – последна фаза

---

⁷ E. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, 275.

⁸ Бъдещето на света е заложено в човека по начин, различен от този, по който дъбът е заложен и предзададен в биологичната програма на жълъда - като единствена възможност за реализация. Човекът е за сметка на това отворен и рисков зародиш, от него следват много и различни вариации на Новото и движението; става дума за диалектика между разнообразието на вариращите новости и телеологически антиципирана реализация на цялостната същност, на тотума, на всички възможности за реализация, скрити в света.

⁹ Този пример ще се появява при Блох отново и отново. Няколко пасажа по-долу ще го срещнем пак: „...безкласовият човек, който представлява всички досега интендирани вътрешни възможности на досегашната история.“ (E. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, 276).

и утопична граница на цялото му развитие: „последната тоталност на всички възможности в действителността.“¹⁰

Отрекъл по този материалистико-диалектически начин противопоставянето на субект и обект, Блох превръща човека и неговите мечти в окончателен двигател на космическото ставане. Със своите желания, надежди, утопии, с антиципиращите действия, които произтичат от тях, реализирацията се човешки фактор участва в космически процес – в преодоляване на незавършената неидентичност на всички биващи. А с това опосредява и движи реализиращите се възможности на света, живели латентно в самата материя и напирали да проявят истинската си същност (които обаче не биха се реализирали без актиния и рискуващ човек, търсещ „по-доброто“, а той винаги е заплашен от риска за провал, пропадане). Накратко, реализирацията *своята същност* човек е призван да реализира *всички същностни* възможности на света и носи риска и отговорността за това на раменете си.

*

Горните твърдения се базират на една предпоставено оптимистична, марксистка философска антропология, която допуска, че човекът непременно има „същинска неотчуждена същност“, която не е налична, а е предстояща, „бъдеща“. Тя, казано с марксистки изрази, е неговото *Sollen* – т.е. онова, което той трябва да бъде в своя идеал. Във все още незрелия, пълен с противоречия свят, тази бъдеща същност няма всички условия на своята реализация, но вече ги носи в себе си като възможности, намиращи се в диалектическо-телеологически процес на осъществяване. Затова за Блох човекът е създание, което се дефинира през бъдещето *par excellence*¹¹. Благодарение на способността си да се труди, да действа смело, визионерски и преобразяващо, той е в състояние да реализира възможностите на света – трудът е осъществяване на космоса, не само в целокупността на неговите възможности, но според някои тълкуватели на Блох – и в

---

¹⁰ Пак там, 275.

¹¹ Самият Блох намеква за влияние на Хайдегер в това отношение, но едновременно с това изтъква и своите разлики от него: тук бъдещето се появява не като *Sein-zum-Tode*, а като „... хоризонт на реализация, на правенето, на реализирането на възможностите, който няма място при Хайдегер“ (цитат по А. Münster, *Utopie, Messianismus und Apokalypse im Frühwerk von Ernst Bloch*. F.a.M. Suhrkamp wissenschaft, 1981, 19).

неговата истина-откритост¹². Миналото, паметта, настоящето, идентичността сякаш не са толкова важни да подобно същество от бъдещето – то антиципира истинската, идваща Реалност. Ето защо трудът е трансгресивен, чрез него човекът непрекъснато осъзнава и прекрива собствените си граници, а с това – и границите на реалността. Но понеже това не е някакъв исторически и вселенски автоматизъм, а негов риск, смелост и отговорност (иначе осъществяването на Света може и да не се случи, да се разпадне в Нищо), човекът съществува в напрегнатия, неопределен модус на очакването/страх, надежда/опасение, че възможният Свят ще бъде или няма да бъде реализиран. Затова смелостта и визионерството на човека, насочени „напред“, неговата „Надежда“, имат диалектико-онтологически статут: те са ключова съставка от самия процес на реализиране на Възможното, който не е автоматичен и гарантиран, без тях той би могъл да се провали. Те обаче трябва да бъдат съобразени със зрелостта на вътрешните и външни условия; само при този щастлив баланс смелите и визионерски действия на човека биха могли да достигнат до утопичния предел на реализация на света. При Блох той изглежда като парафраза на Маркс и Гьоте: „свободен народ на свободна земя“, натурализиране на човека (преодоляване на неговото отчуждение¹³ и противопоставяне на природата) и хуманизиране на природата (преодоляването на нейното враждебно противопоставяне спрямо човека). В този диалектически процес всички „природни неща в себе си“ се превръщат в „неща за нас“, а бъдещето като очовеченото време се оказва пространството на все-реализацията на всички същностни тенденции.

*

---

¹² Левинас предлага един особен прочит на Блох, който примирява марксистското понятие за „труд“ (Arbeit) и гьотевото понятие за дело (Tat) с хайдегерианската представа за „отвореност на Битието“: „...[при Блох] истината на Битието, – пише той – е обусловена от труда като основополагащо отношение между субект и обект. Делото взема участие в разбулването на битието: само това може да обоснове ново понятие за разбираемостта на света“ (Em. Levinas, “Über dem Tod im Denken Ernst Blochs” In: B. Schmidt (Hrsg), *Seminar zur Phäiologie Ernst Blochs*. F.a.M. Suhrkamp wissenschaft, 1983, 154).

¹³ Природата и нейната променяща природна сила не са напълно престанали да бъдат нещо, което, без да противостои, все пак се различава от дейния човек. За Блох те са неговата „пред-възможност“, условие за неговите възможности, една пред-възможност, която в предчовешката материя все още е била едва-едва събудена. А осмелилият се, надяващ се човек е нейното продължение, призвано и способно да я реализира докрай (но също така той е заплашен и от обратната възможност - да не я реализира, да я провали); човекът има тази мисия на световен реализатор, защото собствената му потенция не е чужда на природната, а е от един и същи корен с нея: той не е отчужден от променящата се, твореща природна сила, в чието ядро е реалната възможност на самата материя, двигател на всяко ставане.

Ето как догматично-оптимистичната хуманистична антропология се оказва базирана на една не по-малко догматично-оптимистична философска онтология, макар и диалектически темпорализирана. Догматичният телеологизъм дебне зад всички уговорки за рискове, възможни провали, отворен характер на бъдещето и пр. Той превръща материята в ядро от „необходимо устремени към същността си“ възможности, устремено движещи са напред, към собствените си реализации. Самата световна материя е подчинена на този телеологизъм: тя, творещата себе си сама себе си, се стреми към своята пределна същност. Блох хвърля много историко-философски усилия, за да свърже марксизма с тази философска устремена напред космогония¹⁴ и да обоснове твърде специфичното си

---

¹⁴ Блох е нестандартен философ, марксист-еретик. След мъчителната поява на бял свят на многотомника „Принципът на надеждата“ (написан в първи вариант в САЩ, още преди войната, където обаче американските издателства отказват да го публикуват, после издаден през 50-те години първо в ГДР, после във ФРГ) той е атакуван от много страни. Този амбициозен опус магнум е критикуван както от официалните марксисти на Германската демократична република (където Блох живее и работи до изграждането на Берлинската стена, след което се мести в Тюбинген, Западна Германия), така и от негови колеги-марксисти от Запад, а също от много далечни на марксистката традиция философи, дори от теолози, теоретици на надеждата. Тъй като не е възможно да представим тук в детайли различните критически мнения, ще се задоволим с обобщен преразказ на едно повтарящо се ядро от критически реплики: Блох е обвиняван, че съединява несъединимото – „примирява историческия марксизъм с една оставаща спекулативна епистомология и онтология“ (E. Braun, „Antizipation des Seins wie Utopie. Zur Grundlegung der Ontologie des Noch-Nicht-Seins in „Prinzip Hoffnung“, 123); че свързва марксистката теория на обществото с една чужда ѝ натурфилософска космогония, с което прехвърля движещите сили на историята от историческите антагонизми между поризводителни сили и производствени отношения към неопределен телеологичен принцип, живеещ в самата космическа материя. Близки са обвиненията, че това, което прави е вариант на пантеизма, че е скрито религиозна философия, че зад марксизма надничат еврейска мистика и европейски екзистенциализъм, че марксисткото „царство на свободата“ при него се е превърнало в „царство Божие без Бог“. Доста възражения поражда и фактът, че Блох събужда една стара, есхатологично-месианисична представа за време (вж. A. Münster, *Utopie, Messianismus und Apokalypse im Frühwerk von Ernst Bloch*) и на неин фон се опитва да онтологизира утопията, като замени каузалните принципи с финално-телеологични, с което превръща човека от историческо класово същество в метафизичен субект, двигател на обществените, природните и космически промени. Мнозина имат практически основания – те са недоволни от това, че подобна грандиозна, световно-космическа перспектива ще отмести конкретното близко бъдеще, за да го замести с някаква далечна и рискована неопределеност, а с това и ще лиши марксизма от най-важното му политическо оръжие – вниманието към конкретните социални неравенства и експлоатацията, конкретните класови и партийни борби. Особено авторитетна е критиката на Хабермас, който го обвинява в спекулативна, натурфилософска космология и го нарича иронично „марксисткия Шелинг“; той твърди, че понятието на Блох за „материя“ няма общо с марксизма и че, онтологизирайки я, той всъщност предава хипотетичния и експериментаторски характер на утопията, унищожава я. Съществуват обаче и негови последователи, които приемат съвсем сериозно програмата за едновременно освобождаване-реализация на човека и природата и дават съвременно екологично звучене. (по всички тези въпроси виж B. Schmidt, *Materialien zu Ernst Blochs „Prinzip Hoffnung“* (1978); B. Schmidt (Hrsg), *Seminar zur Philologie Ernst Blochs* (1983); A. Münster, *Utopie, Messianismus und Apokalypse im Frühwerk von Ernst Bloch* (1981); E. Braun, „Antizipation des Seins wie Utopie. Zur Grundlegung der Ontologie des Noch-Nicht-Seins in „Prinzip Hoffnung“ (1983).

понятие за материя (съмнително е дали то вече е марксистко), опирайки се на Хераклит и Аристотел¹⁵.

*

Да обобщим: за Блох категорията „възможност“ с всичките ѝ разновидности не може да бъдат отделена от категорията „време“ и от векторната посока „напред“: тя разсича множеството на възможностите, отсява същностните и реалните от тях, т.е. онези възможности, на които им предстои да *осъществят* незавършения свят през диалектически процес. Реалността не е дадена, тя се движи към своята пределна *реализация*. А интересните възможности са тези, които участват в този процес, т.е. на които им предстои да се превърнат в реалност.

Не е трудно да се види, че подобно материалистически-диалектическо схващане за време е чуждо както на многобройните философски опити за анихилация на времето (от Платоновото „времето е подвижен образ на вечността“ до Зеноновия парадокс); то е чуждо още на категорията на абсолютно неутрално време, векторно вместилище на всичко (характерна за Нютонианския образ на света); чуждо е на бароковата представа за колелото на Фортуна, както и на феноменологическия образ на времето като „разтягане на душата“ – традиция, тръгваща от св. Августин и стигаща до Хусерл и Бергсон. Чуждо е и на физикалистското преосмисляне на нютонианското време от Айнщан насам. Чуждо е на експериментите с времето, които правят физиката, философията и литературата от епохата на Борхес с темпоралните категории.¹⁶

При диалектическото темпорализиране на модалните категории „необходимост, възможност, действителност“, *Sein* не е противопоставено на *Schein*, а на *Noch Nicht Sein*,

---

¹⁵ Както стана дума, в тълкуването на Блох *dinamei on* на Аристотел поставя равенство между материя и реална възможност, превръщайки материята-всевъзможност в самотворящо, динамично начало, пораждащ майчин скут и условие за всички ставащи, разгъващи същността си неща; така според Блох изчезва нуждата от Бог, някакъв външен, трансцендентен двигател на въпросното развитие.

¹⁶ По въпроса има огромна литература – ще посочим само: J. Frank, *The Widening Gyre, Crisis and Mastery in Modern Literature*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1963.; St. Toulmin, *The Discovery of Time*, London: Hutchinson & Co, 1965.; А. Гуревич, „Представление о времени в средновековной Европы“, *История и психология*, Москва, 1971.; Ц. Бояджиев и Здр. Попов (съст.), *Идеята за времето*, София: Наука и изкуство, 1995.; Ж. Атали, *Истории на времето*. София: Критика и хуманизъм, 1993.; Ж.-Фр. Лиотар, „Времето днес“, *За името и за превода*, София: Отворено общество, 1996.; Р. Козелек, *Пластове на времето*. София: Дом на науките за човека и обществото, 2002.; F. Hartog, *Régimes d'Historicité. Presentisme et Expériences du Temps*. Paris, 2003.; Р. Байчев, *Относителност, вечност и преодоляване на времето: приносът на литературата на XX век*, Автореферат, ФФ, Софийски университет, 2018.

още нестаналото, докато *Schein*, (илюзията, измислиците, фикциите, привидностите, т.е. всевъзможните и произволни комбинации на *Das Denkmögliche*), се оказват отпадък, празни игри, вторичен продукт. Модалността на възможното е интересна и важна само и единствено в своята устременост напред, ако по някакъв начин играе някаква роля при опосредяването на диалектико-историческия процес¹⁷. Смътното множество от приумици и разни видове *Schein* нямат такава роля – за Блох те са просто неинтересни игри на езика и мисълта, *Unsinn*, *Widersinn*, а хаотичната им и произволна съвкупност не участва във величественния процес на Ставане на Човека, което е и Ставане на Света. Затова те не представляват философски интерес и Блох им отделя съвсем скромно място в своите класификации; произволните комбинации на *Kannsein* остават принципно извън историко-диалектическия принцип на Надеждата като нямащи отношение към самотрансцендиращото се битие – *Noch-Nicht-Sein* (още-не-битие), включващо диалектиката между когнитивното *das Noch-Nicht-Bewußte* (все-още-неосъзнатото) и реално-възможното *das Noch-Nicht-Gewordene* (все още нестаналото).

ВТОРА ЧАСТ

Материята на сънищата

Ако търсим ясен и рязък контраст, който да ни въведе в различията между Блох и Борхес, бихме могли да започнем оттук – от статута на измислиците и „празните“ игри на въображението, капризите на *Kannsein*. Или от сънищата.

Изглежда Борхес съвсем не ги смята за нещо празно и безсмислено, възможност от низш тип, след като им посвещава почти цялото си творчество, фатално обвързано с приумици, сънуване, странни хрумвания и провокативни измислици.

---

¹⁷ Тази перспектива във философията на Блох (за разлика от тази на Енгелс, обявил утопиите за наивни отживелици в епохата на науката) дава философско оправдание на всички утопични копнежи и мечти. Ако не вземе предвид този реален двигател от желания, бланове и проекти, твърди Блох, ако пропуснем апокалиптичните надежди на масите за един *Civitas Dei* на земята, извиращи от антропологическите корени на човека, то марксистът би изпаднал в парадоксалната ситуация. Блох смята, че това обезсилва политически учението - марксистите ще бъде принудени да се позоват на някаква автоматична историческа необходимост, с която капитализмът ще се самоотрече неизбежно и без класов и човешки принос. А комунистическата партия би свела политическата си роля до ненужно бореща се за исторически неизбежности – т.е. тя ще заприлича на физик, който се бори за настъпващо лунно затъмнение.

Но да започнем с две думи относно различното понятие за „сън“, което имат философът и писателят.

Блох наследява и ревизира фройдисткия детерминизъм при тълкуването на сънищата. Следвайки Фройд, той приема, че нощните сънища са халюцинаторно и цензурирано задоволяване на забранени и цензурирани инфантилни желания (зад които стоят базовите нагони), но за разлика от своя учител твърди, че дневното сънуване – т.е. бляновете, мечтите, антиципиращите образи, граничещи с практически намерения, не са просто предварителна фаза на нощните. Според него те са диалектически по-висша форма: насочени са не назад, към инфантилното минало, а напред, към реализиращото се бъдеще, включвайки в себе си нарастваща степен на съзнателност и разум. Връзката с първичните нагони и страстни инфантилни желания не е напълно прекъсната, но е диалектически снета в тази усложняваща се съзнателно насочено към бъдещето образна продукция – булото на смътните блянове и мечти обаче трябва да бъде разкъсано от един „обрат“, в който човекът започва да привижда бъдещето във формите на напълно Новото и съзнателно да търси „нещо по-добро“¹⁸. В диалектически устремения процес, в който бляновете и натискът (*Drang*) узряват до целеобразуване, предел на мечтите се оказват не първичните нагони, а образите на последното, философско Желание, *Summum bonum*, сумата на всички възможни блага и „царството на свободата“, което развитите утопически проекти за по-добър свят са стъпки. Усложняващите и диалектически рационализиращи се образи на Желанието превръщат самия Свят, а заедно с него и Аза, в обекти на Желание. Но това е различно, осъзнато Желание, вече трансформирано и диалектически издигнато в социална, морална и естетически категория.

При подобно тълкуване е очевидно, че самият репертоар от сънни образи губи произволната си асоциативност, хаотичност, привидна случайност: дори и да има такива моменти в него, те не са съществени и им е съдено да бъдат преодолен и снети в по-висшите, неслучайни форми. Онова, което е интересно и което трябва да се търси и в най-инфантилния сън, и в най-наивната приказка за страната, където тече мед и масло, са не архаичните и инфантилни нагони, а антиципиращите, развиващи се фигури на Надеждата. Образите на Желанията стъпка по стъпка се превръщат в образи на Щастието,

---

¹⁸ A. Münster, *Utopie, Messianismus und Apokalypse im Frühwerk von Ernst Bloch*. F.a.M. Suhrkamp wissenschaft, 1981, 21.

т.е. отърсват се от своята случайна и хаотична асоциалност и се превръщат в споделени мечти и разумни проекти –социални визии на Надеждата, които стават все по-подредени, философски осмислени, рационално преценени като „реална възможност“.

Ето защо Блох никога не разглежда сънищата сами по себе си – като самодостатъчен и изолиран психически феномен. За него те са интересни винаги и единствено като стрелки, брънки от тази величествена историческа серия от образи, водеща към утопичния предел. Към него, впрочем, са устремени далеч не само сънищата, но и всички имащи социален смисъл измислици: фолклорните образи на щастливата страна Какания, дето тече мед и масло, митовете, легендите, приказките, а после романите, утопическите проекти, визионерските философски трактати и пр. Както можем да се досетим, тази диалектическа линия постепенно кулминира във всеобемащото учение на диалектическия материализъм; развиващата се Надежда води в неговата посока, а и тя самата може да бъде схваната и осъзната истински в своя онтологичен, творещ статут само от една марксистка философия. Единствено това учение е в състояние да види, че сънищата и фантазиите са само първата стъпка на човека към един цялостно по-добър, преодолял всички травми, липси, противоречия, конфликти, войни и т.н. свят.

*

„Сънищата“ на Борхес не са родени в традицията на Фройд и нямат нищо общо с марксистка ѝ редакция, предложена от Блох. Те не притежават детерминистка пъпна връв, която да ги тегли назад към неудовлетворените Желания, нито телеологичен остен, който да ги буца напред, към възвишените Надежди. Реят се без гравитация и посока, подобно паралелен свят, всеки момент готов вълшебено да се обърка с реалния. Те са „сън в лятна нощ“, но със същия успех биха могли да бъдат наречени и „нощ в летен сън“: границите между сънища и реалност тук са така неясни, както са неясни и между минало, настояще и бъдеще. В тази традиция (условно ще я наречем Шекспирова) всичко – ние самите, всекидневието, любовните интриги, телата, животът – е само привидно твърдо и материално, всъщност е ефирно, „направено от сънища“.¹⁹... Крехки образи, които не

---

¹⁹ Да припомним целия цитат от „Бурята“:

ПРОСПЕРО

Изглеждаш смаян, синко. Успокой се!

Забавата ни свърши! Тези наши

актьори бяха духове и ето,

гледат нито назад, нито напред, а ни причакват, проникват отвсякъде, удвояват това, от което сме направени, забавляват ни и се забавляват с нас. Самопородили се в самото сърце на настоящето и скандализирали „обективния“ свят, те съвсем лесно изчезват – мимолетна, но необятна територия от все-възможности извън причинно-следствена гравитация.

Борхес познава тази традиция твърде добре. Той работи със символи, сюжети и мотиви, наследени от нея; дори предприема нещо като кратка история на известната литературна метафора „животът е сън“, проследявайки вариациите ѝ в европейската литература – у Каведо, Луис де Гонгора, Тирсо де Молина, Шекспир, Адисън и още множество важни автори на модерната епоха²⁰. Прекрасно е осведомен и за по-старото ѝ платоническо и християнско-богословско тълкуване²¹, но очевидно му е по-интересен XVI век, когато в бароковите поетически игри „сънят“ вече е позагубил средновековната си форма си на божествено откровение или дяволска съблазън. При любимият му Шекспир, например, сънищата вече не летят нагоре, към райските селения и рядко потъват надолу – към ужасите на ада; те са изтеглени някак „встрани“ и „наоколо“, успореден свят от лукави „вълшебства“, лудории и поетически трикове на фантазията. Виденията и образите им са ефемерни, но това не пречи да предизвикват странни съвпадения, симетрии и припознавания, объркващи всяка идентичност. Магическите същества са престанали да бъдат автентични демонични или ангелски сили и са вече само

---

*стопиха се, разтвориха се в рядък,
безплътен въздух; и подобно туй
видение миражно ще изчезнат,
ще се стопят надоблачните кули,
дворците пицини, храмовете горди,
да, целият тоз глобус ще изчезне
и като таз картина мимолетна
след себе си не ще остави нишка
от облаче. Направени сме ние
от сънища и сън отвред обгръща
тоз малък наш живот!... Прощавай, момко,
но нещо ме разстрои! Не обръщай
внимание на таз внезапна слабост!*

²⁰ Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, София: Колибри, 2018, 226-252.

²¹ От Платон през много християнски автори се повтаря един устойчив мотив: тукашният живот е илюзия и преходност, сянка, прах, съновидение и привидност, когато неговия дим се разсее, зад него ще просветне един идеален и истински реален свят. Трансцендентното религиозно значение, в което „сънят е сянка на смъртта“ и път към Отвъдното, „към най-високата страна“, както казва Микеланджело, често се пази в бароковата поезия и драматургия, но понякога се приписва на магическата сила на игрови магьосници като Просперо от „Бурята“.

феерия от условни, фантастични персонажи – всевъзможни митологични богове, елфи, духове, орисници и пр.; просто реквизит на световния театър от сенки, репертоар на поетическата игра.

Но тя е и игра на възможности: читателят може да преживее алтернативни животи, да се наслади на удвоявания и приплъзвания, в които съществата си разменят имена, дрехи, наследства, полове, социални позиции... Бароковите текстове изискват от него да умее да се превъплъщава и да жонглира с маски, да се разпознава и ужасява от двойници, да може да се смее на предрешавания и припознавания във всякакви комбинации: т.е. те изискват от него способност да се наслади на този свят от нарушени идентичности – да се радва на убегливата множественост от образите му, на веселия му произвол от подмени и изненадващи случайности. Казано на философски език – в Шекспировите комедии сънищата са чист недетерминистичен свят, скандално вмъкнал се в обикновения свят от причини и следствия.

Без съмнение Борхес е продължител на Шекспировата традиция²². Много негови текстове тематизират сънуването, други се занимават с неговите двойници и синоними: поезията, фантазията, измислиците, виденията, неочакваните съвпадения и обрати. В други той предприема своеобразна апология на своите предшественици, великите Сънувачи, и възхитено ги изрежда, разказва за тях, тълкува ги: освен обичайните Каведа, Тирсо де Молина, Луис де Гонгора и Шекспир, тук задължително присъстват любимците му Юго, Уелс, Шоу, Джеймс „инферналния Натаниел Хоторн“, до тях се появяват „Хиляда и една нощ“ и „Дон Кихот“, мяркат се още Кийтс, Колридж, Новалис, Бодлер, Уайлд и много, много други.... Авторитетът на тази сънуваща Плеяда застава зад неговите оценки и мнения²³ – така Борхес вече може уверено да твърди, че: „делничното е вълшебно“; че „... очевиден дълг е да приемем съня, както сме приели и вселената, и

---

²² И определението „продължител на Шекспир“ е може би по-точно от разните други, които критиката обикновено му лепи - аржентински сюрреалист, баща на южноамериканския магическия реализъм, пост-авангардист и пр.

²³ Перспективата на тази престижна традиция променя много други, привични перспективи и оценки – например, позволява на Борхес с лекота да заяви, че в творбите на Уилям Фокнър (обикновено смятан за реалист), „реалността е била винаги ефирния здрачен или лунен свят на фантазните измислици“ (Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, 97.).

факта, че сме се родили на този свят...“. Или да добави: „след смъртта на Хоторн останалите писатели са наследили задачата му да сънува“.²⁴

И по всичко личи, че за себе си е решил да изпълнява въпросния дълг цял живот. За целта е разработвал години наред всевъзможни литературни техники: записване на сънища, измисляне на сънища; описания на странни предмети или животни, видени насън, разкази за еднакви сънища у различни хора, верижни сънища, преразкази или тълкувания на чужди сънища... И още истории със сънища, които раждат тигри, строят дворци, пишат поеми, даряват сънуващия с невъзможни цветя... И пр., и пр. В много от съчиненията сънищата са тема, в други са и структура: проявяват се като особени форми на борхески „фантастичен реализъм“²⁵ или като игра с неопределената модалност на разказването (насън ли се случва всичко или наяве). В писанията му се генерират кошмаро-подобни повествования или сънищата участват в строежа на метафори и невъзможни сравнения²⁶. В заглавията на миниатюрите и стихотворенията от една от последните му книги присъствието на съня е просто натрапчиво: *Dreamtigers*, „Сънят на Педро Енрикес Уреня“, „Две форми на безсъние“, „Сънят“, „Един сън“, „Някой сънува“, „Някой ще сънува“...

И все пак, всичко изброено е само малка част от ангажимента му към сънищата и измислиците. Борхес не би могъл да бъде просто последовател на Шекспировата традиция, защото сам е от великите. Той я променя, отваря си собствено място сред вековните ѝ етапи и вариации. Защото това, което прави, е различно от всичко: от бароковото „животът е сън“, и от Шекспировия „сън в лятна нощ“; от романтичeskата идея за висше битие, подобно на музика и анархистична, съноподобна приказка²⁷ и от Прустовата „върволица от часове, която може да се разбърка в съня“²⁸. Наричали са го

---

²⁴ Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, 98.

²⁵ В този стил са детайлните, плътни описания на напълно невъзможни предмети (например „хръбонирите“ в „Тльон, Укбар...“).

²⁶ Ето едно такова сравнение, при което агресивното движение в реалното пространство е сравнено с нахлуване в съня: „Някой силно блъсна вратата и те се озоваха вътре: сякаш нахлуха в с коне в стайте на съня ми. Бяха пияни мъже от предградията“ (Х.-Л. Борхес, *Пясъчната книга*, 69). Тук бруталното проникване в интимността на спалнята е хиперболизирано; забележителното обаче е, че предел на хиперболата се оказват „стайте на съня», очевидно по-интимни и от спалнята.

²⁷ Виж студията за Новалис, „Сияйни времена, сияйни простства“, публикувана в настоящата книга.

²⁸ Когато човек спи, пише Пруст, „...върволицата от часове, години, светове се нареждат около него..... той се допитва и разбира къде и кой е.... но тези редици могат да се разбъркат, да се разрушат... излезлите извън орбитата си светове съвсем ще се разбъркат... и вълшебното кресло (в което героят на Пруст подремва] да го понесе вихрено през времето и пространството.“ (М. Пруст, *В търсене на изгубеното време*. София: Народна култура, 1984, 23).

сюрреалист, но това, което пише, няма общо с търсене на абсолютна реалност чрез автоматичното писане²⁹. Бихме могли да кажем, че е философ и изследовател на традицията, но това също няма да е достатъчно, защото, разбира се, не е нито единственият ѝ философ, нито единственият ѝ изследовател.

Със сигурност обаче е единственият, който може да сънува и едновременно с това, да мисли аналитично и философски.

Предварителни думи за философията на Борхес

Сред безбрежната палитра употреби на съня при Борхес има една особена, която следва да бъде наречена метаупотреба. Става дума за цял пласт от философски разсъждения, понякога съвсем преки, в жанра на философското есе, друг път – реализирани косвено, с поетически техники. Но и в двата случая става дума за рефлексия, обсъждаща онтологичния и модален статут на сънищата, т.е. разглеждаща съня в неговите отношения към действителното и възможното.

Избързвайки, мога да кажа, че задачата на тези експлицитни или имплицитни философски разсъждения може да се обобщи като опит за обосновка на Шекспировото „от сънища сме направени“. За Борхес това не е метафора, а е истинно твърдение, което пряко произтича от идеализма на Бъркли и Шопенхауер. Очевидно, ако светът е представа, то нищо не пречи на нейните роднини – фантазии, измислиците, сънища, видения, кошмари и пр. – да се намесват непрекъснато в нея – та нали материите на едното и на другото не са чак толкова различни! Рехавата им граница не възпира образите на въображението и те безпрепятствено проникват в „реалността-образ“, понякога се сливат неразлично с нея.

---

²⁹ Във „Първия манифест на сюрреализма“ Бретон задава въпроса: „Не може ли сънят също да се приложи за решаване на фундаментални въпроси на живота?“, а след това продължава: „Вярвам в бъдещото разтваряне на тези две привидно противоречиви състояния – съня и реалността – в един вид абсолютна реалност, сюрреалност“ (А. Бретон, *Два манифеста на сюрреализма*. София: ЛиК, 2002, 19). За теоретика на сюрреализма е несъмнено, че сънищата отварят Всевъзможности: в тях е блокиран на принципа на скучната буржоазна „реалност“, изградена от клишета, постигнат е неограничен произвол на Желанията, задоволявани леко, мигновено и безнаказано; в тях няма травми, забранени натони, кастрации и изтласквания. „Духът на човека, който сънува, пише Бретон, напълно се задоволява от това, което му се случва. Не се поставя тревожния въпрос за възможността. Убивай, лети по-бързо, люби, колкото ти се ще... А ако умреш, не си ли сигурен, че ще се събудиш от мъртвите... Остава се да те водят, събитията не понасят да ги отлагаш. Ти нямаш име. Леснотата, с която става всичко, е неоченима.“ (Пак там, 18-19).

Което пък обърква онтологичния ред и преподрежда разграниченията между реално и нереално, възможно и невъзможното³⁰.

Засега обаче ще спрем дотук и няма да навлизаме в този метапласт, защото във финала ще се върнем отново към философските експерименти с модалностите. Тук е по-добре да обърнем повече внимание върху твърдението, че Борхес е и *изследовател* на сънищата. За един писател е прието и престижно да се казва, че е и „философ“, но учен? Дали „изследване“ не е просто една празна метафора?

„Все по-пълни изброявания и прегледи“: литературното броене на безкрайното

По традиция учените-изследователи правят две важни неща. Първото е, че събират и систематизират материала си, второто е, че използват метод и правят открития. Нека видим как Борхес се справя с двете.

Да започнем с това, че той сякаш наистина прави опит да систематизира сънищата. Има писатели, които изграждат *една* фантастична реалност и остават завинаги в нея – такъв е Толкин например. Борхес е на противоположния полюс – той би искал да преброди множество реалности, да сънува максимален брой различни сънища. Толкова много, че читателят започва да го подозира, че иска да види/сънува *всичко*. Но иска да го види подредено, подчинено на класифициращи правила. Преведено на изследователски жаргон, това би гласяло: Борхес не е събирач на единични обекти, нито наивен емпирик-позитивист, който без система натрупва купчини от факти. Събирайки търпеливо своя огромен материал (в случая – всевъзможни измислици, фантастики и сънища), той едновременно с това иска да го систематизира, обхващайки го в предварителна рамка. Това е равносилно на такъв цялостен преглед, който методично да проследи всичко и да

---

³⁰ От последното според Борхес следват и изпитания за самата философия – при това не само за догматичния материализъм, а и за идеалистичното учение. Убеден последовател на Бъркли и Шопенхаер, Борхес никак не се свени да ги обвинява в „непростими пропуски“ (Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, 231.) и да търси аномалии и апории в твърдението *esse est percipi*. От тази гледна точка, онова, което прави играещият писател-философ може да се определи като особено продължение на философския идеализъм чрез последователно промисляне на неговите парадокси. Той върви по следите на своите учители и се забавлява да открива скритите противоречия в ученията им, а след това да произвежда от тях сюжетни и есеистични експерименти. В тази връзка добавя лаконично на едно място следното: „лесно е да го разбереш [философския идеализъм], трудно е да мислиш в неговите граници“ (Пак там.)

подреди изследваното в *цялото му множество* – една по същество картезианска амбиция³¹.

Тази изследователска цел не се разпознава от пръв поглед в лекомислените му есета и писания, а и Борхес никъде не я формулира открито. Въпреки това тя е изразена косвено – като отчетливата му стратегия на писане през годините и усърдният негов читател няма как да я пропусне. Той просто е принуден да забележи, че огромното множество от кратки текстове – по-скоро скици, опити, начала на казуси, експерименти или лекомислени закачки – бавно се натрупват, невидимо създавайки впечатлението за попълване и систематичност – казус след казус, вариант след вариант, хрумване след хрумване, комбинация след комбинация. И когато читателят натрупа достатъчно опит с Борхес и промисли тенденцията докрай, вероятно ще каже: всъщност *цялото* му творчество може да се оприличи на огромно множество, което в това свое качество репрезентира *цялото множество от сънища и фантазии*: всяка притча, всяко ново разказче, всеки нов сборник с разкази, с есета или поезия прибавят, експериментират, попълват, натрупват, допринасят за това общо впечатление.

*

Той ще забележи също така, че в хода на този скрит, но систематичен събирачески процес Борхес се връща отново и отново към две повтарящи се теми – безкрайността и границите. Границите го вълнуват, защото са конститутивни предели на мислимо натрупване. Още предговорът на „Нови разследвания“ директно адресира въпроса за „пределните хрумвания“, които „ограждат“ множество случаи: Борхес разказва за митичен китайски император, който, от една страна, построил Китайската стена, с безумната идея да ограда *цялата империя*, а от друга – заповядал да изгорят всички книги, с не по-малко налудничавата идея да „огради“ *цялото минало* (така че то да го унищожи, то да остане „отвъд оградата“). И коментира, че по този начин той създал „затворен свят“, в който няма тление, а безсмъртие, и нещата носят своите истински имена – свят, в който *всички*

---

³¹ Да припомним, че последното правило от метода на Декарт е тъкмо такова „да правя все по-пълни изброявания и такива общи прегледи, за да съм сигурен, че нищо не съм пропуснал“ (Р. Декарт, „Размишление за метода“, *Избрани философски произведения* т.3. София: Наука и изкуство, 1978, 13).

форми са самоценни: „...стената в пространството и огънят във времето са две прегради, които трябвало да спрат смъртта.“³²

Подобна тактика на поставяне на предели и търсене на обхватни, конститутивни граници на множества отвъд времето съществува на разни равнища в неговото творчество. Тя може да бъде открита дори при озаглавяването и публикуването на отделни книги. Показателно е, например, че една важна негова книга носи заглавието „Измислици“, а друга „Разследвания“ – те сякаш маркират две крайни точки на възможното творчество, едната, свързана с разюзданата фантазия, другата – със строгостта на научните изследвания. Не е случайно също така, че е писателят е просто хипнотизиран от образите на библиотеки, лабиринти, енциклопедии, от възможността да се помни или знае всичко – но „всичко“, винаги оградено от някакви граници. Още по-показателно е, че веднага след думата „безкрайност“, която е истински любима на Борхес, се нарежда честата комбинацията между „предел“ и „всичко“ (като „всичко“ играе роля на универсален квантор, възплъщаващ се в разни словесни обвивки, „всяка“, „всеки“ и т.н)... Само няколко примера, случайно подбрани сред много подобни: „деяния божествени или вълшебни, явно надхвърлящи човешките предели“³³; или „Предприетото дело е *безпределно*“³⁴; или „Бог е във *всяко* едно от своите създания, но нито едно от тях не е неговият *предел*“³⁵; или „Гласът казал „Пей за началото на *всичко* сътворено“³⁶; или „ценността на *всички* форми е в тях самите“³⁷; или „ще си възвърнем *всички* мигове от своя живот и ще ги съчетаваме както ни е угодно“³⁸, и пр., и пр.

Така че скритата изследователска стратегия на това творчество изглежда индуктивно-дедуктивна – събират се хрумвания, натрупват се възможности, проиграват се варианти – но заедно с това се търсят методически стъпки на описанието, преследват се пределите на *всички* тази хрумвания, лимесите, които да помогнат да се изгради изчерпателна таксиномия и да се реконструира абстрактната структура на *цялото*

---

³² Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, 10.

³³ Х.-Л. Борхес, *Този лабиринт от търпеливи линии*. София: Колибри, 2019, 19.

³⁴ Пак там, 46.

³⁵ Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, София: Колибри, 2018, 14.

³⁶ Пак там, 26.

³⁷ Пак там, 10.

³⁸ Пак там, 35.

множество. Сякаш Борхес предполага, че съществува нещо като Менделеева таблица на сънищата и задачата му е да я открие и попълни.

*

„Мисля за нещата, които можеше да ги има, а ги няма“ (*Things that might not have been*), пише Борхес и по любимия си маниер започва да изброява: „... победата на Юга, несподелената любов, необятната империя, която викингите не са пожелали да изградят, светът без колелото... другия рог на Еднорога...“³⁹). Но изброяването на несбъднатите неща е в принципа си абсурдно, защото не може да спре. Множествата на несъществуващото – сънища, хрумвания, измислици, възможности – са безкраен брой, дори всяко едно от тях поотделно е неизброимо. Това прави задачата за пълни прегледи невъзможна. Или пък я трансформира в задача от сферата на висшата математика.

Впрочем, призраците на математиката са чести гости в писанията на Борхес. „Сънищата имат своя особена и тайнствена алгебра“⁴⁰, заявява той, а безбройните му текстове натрупват нещо като „математически фон“, който не остава само при аритметиката и алгебрата, а включва цял ред изрази и термини от висшата математика – „комбинации“, „пермутации“, „регреси“ и „границы“; „regressus in finitum“, „безкрайни редове“, „безкрайните числови вериги“, „причини, които регресивно се множат“, „безкрайни светове“, „неизброими измерения“, „x се оказва по неизбежност безкраен“, „едно безкрайно стихотворение“, „една безкрайна книга“, „безкрайна литература, въплътена в един човек“ и пр., и пр. Срещат се и твърдения от типа: „Уайлд е бил обвиняван, че се занимава с нещо като комбинаторно изкуство ала Раймонд Лулий“. Или „Демокрит е смятал, че съществуват безкрайни светове, в които еднакви хора винаги следват еднакви съдби.“⁴¹.

Можем да направим предварителното заключение, че дългогодишното литературно творчество на Борхес има наистина в себе си пласт от систематично проучване, което има ясна изследователска форма: прилича на математическа техника за описание на безкрайни множества. Кое от своя страна го прави инструмент за изследване безкрайните

---

³⁹ Х.-Л. Борхес, *Този лабиринт от търпеливи линии*, 67-68.

⁴⁰ Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, 95.

⁴¹ Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, 133.

възможности – или на пределите на онова, което Ернст Блох би нарекъл *das Denkmögliche*.

Сега вече разликата от Шекспировата традиция става съвсем видима – при нея сънищата и виденията никога не са можели да се подчинят на никаква система, най-малко математическа или логическа: там те винаги са били хаотични, мимолетни, лишени от идентичност и категориален ред, бързо изпаряващи, хаотични и най-важното – непредвидими, отвъдразумни⁴².

Следователно амбицията на Борхес да ги подчини на метода е по същество амбиция да рационализира тяхната ирационална вселена. Той иска не повече и не по-малко от това да разреши „задачата“ ѝ, която се е превърнала в задача на неговия живот и писателска страст през десетилетията.⁴³ Реализирайки я, Борхес понякога прибегва до съвсем буквални изчисления (по-долу ще обсъдим един такъв пример), друг път употребява математиката за всевъзможни описания, метафори, поетически игри или реторически похвати.⁴⁴ И в двата случая обаче, скритият идеал е същият: картезиански „пълни прегледи“, които, опрели в своята невъзможност, се превръщат в математическо изследване на безкрайностите. Борхес е чужд на йерархическите пирамиди от класификации на пластове възможности, практикувани от Блох – той описва множеството на сънищата и фантазиите по ризоматичен начин. Но въпреки това, макар неизброима, ирационалната територия на сънуването сякаш е започнала да отстъпва, да се подчинява на порядъка; калкулирани и каталогизирани, фантазиите и виденията на съня сякаш се превръщат в атоми от таблицата на изследващия разум.

---

⁴² Както се казва в прочутия монолог на Меркуцио

*...говоря ви за сънищата, тези
чада на празна леност, оплодена
от празната фантазия, която
е по състав от въздуха по-тънка,
а по менливост — по-непостоянна
от този вятър...*

⁴³ „Нощта ни налага своята магическа задача/ да разплетем Вселената/ безкрайните разклонения на следствия и на причини, които се губят/ в този бездънен вихър – времето“ ... (Х.-Л. Борхес, *Този лабиринт от търпеливи линии*, 86).

⁴⁴ Понякога става дума за съвсем буквални употреби на математиката, а в други случаи - за метафори и реторични похвати. Такива са например максимално проточените, почти абсурдно дълги изброявания, подобни на безкрайни числови вериги. Освен това всеки кратък сюжет може да бъде прочетен като нов фантастичен казус, изследващ една или друга възможност; той предхождан от друг казус, от него следва следващия и пр.

*

Както е известно от историята на химията, когато бъде създаден наистина добър таксономичен инструмент – например, Менделеевата таблица, – той сам започва да произвежда открития: празните му клетки предвиждат свойствата на бъдещи, още непознати елементи.

Пълните прегледи на Борхес също правят открития. На първо място, подобно Менделеевата таблица, откриват нови елементи – нови възможни измислици, фантастични хрумвания, неизвестни преди, така че попълват незавършеното им множество. Но все пак в неговия случай основният откривателски патос е другаде: в изследването *на границите* на безкрайните таблици и парадоксите, които се случват там.

Първи парадокс: вписаното огледало

Един от най-провокативните и повтарящи се експерименти е рефлексията върху онтологичността на съня. Сънят по принцип е странна репрезентация, изместено и деформирано огледало на живота. Но макар различен, той, подобно на самия предмет огледало, е част от делничния живот. Т.е. той е предмет, който не само отразява, но и присъства, съществува. По любимия си маниер, Борхес прикрива това свое откритие зад реални или измислени чужди мнения и авторитети: цитира веднъж поета Адисън („Когато сънуваш, душата е театър, актьори и публика”); друг път Омар Хайям („...историята на света е представление, което Бог, множественият Бог на пантеистите, замисля, представя и съзерцава, за да разнообрази своята вечност”⁴⁵; трети път Шопенхауер илюстрира същата мисъл с различен пример: („...животът и сънищата са страници от една и съща книга... да ги четеш подред, значи да живееш, да ги прелистваш, значи да сънуваш.”⁴⁶

Но ако огледалото, освен огледало, е и обикновен предмет от живота, то при определени обстоятелства и останалите обикновени предмети биха могли да се окажат огледала. Т.е. да отразяват нещо друго, да стоят вместо него – вместо да битийстват автономно. А когато тези безбройни предметите-огледала биват поставени близо едно до друго (или едно срещу друго), идва кулминацията. Те започват да се отразяват във все по-дълбоки и дълбоки серии от взаимни рефлексии и отблясъци и така най-внезапно, в

---

⁴⁵ Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, 72.

⁴⁶ Пак там, 35.

сърцето на делничната реалност, зейва лабиринт от безкрайности – безчислени, водещи неизвестно къде светли тунели, разклоняващи се във всички посоки рефлексивни вериги.

Поуката е, че „отразяващите предмети“ са в състояние да поразжат нарастваща безкрайност вътре в сърцето на реалността: остава да се досетим, че това важи за *знаците*. Те не винаги наподобяват както огледалните отражения, но винаги стоят вместо нещо друго, а един знак препраща към друг, той към трети и пр. Така езикът, безкрайната мрежа на знаците, удвоява предметния свят и се оказва огромното огледало, вписано в самата реалност, гарантиращо нейната разклоняваща се безкрайност.

Този парадоксален мотив има какви ли не вариации в творчеството на Борхес. Той особено обича да се забавлява с парадоксите, следващи от твърдението „литературата е огледало на живота“. Разкази и есета непрекъснато проиграват абсурдни рефлексивни отношения, до които това твърдение води: в поетическото огледало има човек, който държи в ръцете си огледало, и пр. Това са рефлексивни безкрайности – Дон Кихот, герой на романа „Дон Кихот“, чете собствения си роман, в който има герой Дон Кихот, който чете собствения си роман; или Шехерезада разказва за Шехерезада, която разказва за... Или Рамайна слуша поемата „Рамайна“, където има герой Рамайна, който слуша поемата, която е за него самия и пр. ... Очевидно тук са важни не историите сами по себе си. Същественото е да бъдат поставени на изпитание границите на реалното и нереалното и да се демонстрира странното отношение, което те имат към безкрайността. Подобни експерименти поставят двете модалности в режим на нарушена онтологична разлика – и те се множат отново и отново и вече никой не знае кое е отразяващото и кое – отразяваното, кой е окончателният сънуващ, кой е първият разказвач, кой е в реалността – и кой е в съня-поезия. А когато някой герой от веригата мисли себе си за реален, финалът на разказа обикновено го опровергава, разкривайки, че и той също е съновидение и подобно на другите е бил разказван-сънуван – но от Кого? Възможността за последна инстанция, сънуващият Бог, разказващият Абсолют е иронизирана. В разказа *Everything and nothing* Шекспир, който цял живот е бил „никой“ (т.е. отразявал е в себе си всички човешки варианти и животи и затова не е имал *своя* идентичност), иска при смъртта си от Бога да бъде *някой*: „Историкът добавя, че преди или след смъртта си, той се озовал пред Бога и му казал: *Аз, който напразно съм бил толкова хора, искам да бъда един, самият аз*. Гласът Господен му отговорил през вихър: „И аз не съм аз, сънувах света, както ти сънува

творенията си, мой Шекспир, и един от образите в съня ми си ти – като мене всички и никой.⁴⁷

А същият парадокс има и едно следствие, лема. Достатъчно е в безкрайните вериги от препращания да има едно единствено съвпадение, достатъчно е един огледален образ да бъде напълно идентичен на друг – и цялата безкрайна верига колабира до единица. Така всички мигове стават вечност, всички точки в простраството се събират в Алеф, една дума носи целия език, един Автор е написал всички книги, а всеки човек носи потенциално в главата си всички идеи. Между безкрайността и единицата няма разлики.

Втори парадокс: сънуване и последствия

Да си припомним, че празните измислици, *Unsinn und Widersinn*, имат според Ернст Блох един съществен дефект – те не са в състояние да бъдат пораждащи причини, затова и нямат следствия в реалния свят. Пълният преглед на сънищата, предприет от Борхес, обаче открива аномалии в това правило. Вписаното огледало-сън на литературата е създала фикционални казуси, в които то не важи.

И Борхес се забавлява да описва удивителни случаи – фантастични ли са те или не?, – в които няколко атома от огледалния свят на съня са се преместили и са се намесили в материалния. Нереалността парадоксално се връзва в реалността и започва да ражда съвсем реални, материални *следствия*. Те могат да се пипнат и това вече е достатъчно смайващо, но могат освен това да се превърнат отново сънища – в мечти, огледала, стихотворения ... и така до безкрай.

Най-добрият пример е краткото есе „Цветето на Колридж“, където е цитиран въпрос, измъчвал самия английски романтик: „Ако човек се озове насън в рая и получи едно цвете като свидетелство, че е бил там, а като се събуди, намери това цвете в ръката си... какво значи това?“. Забележителното е, че последващият коментар на Борхес не цели да даде отговор на тази загадка, по-скоро иска да изтъкне нейните естетически качества: „Не знам какво ще каже за тази фантазия моят читател, аз я намирам за съвършена. Теоретически изглежда невъзможно да се използва за основа на други щастливи

---

⁴⁷ Х.-Л. Борхес, *Този лабиринт от търпеливи линии*, 28-29.

хрумвания, притежава пълнотата и единството на *terminus ad quem*, крайната цел⁴⁸. Да подчертаем онова, което се твърди: твърди се, че красотата и естетическото съвършенство са теоретически предел, че не може да се отиде по-нататък. Стигнали сме сякаш до края: Тук е сложена граница на сънуващата фантазия.

И точно когато читателят е повярвал на горното твърдение и иска за момент да остане при окончателното, прекрасно цвете от рая (т.е. при пълнотата и единството на крайната цел, след която няма нищо), огледалата са започнали да се размножават. Още в следващия пасаж се оказва, че вероятно има далеч по-сложни и абсурдни цветя от това на Колридж, по-причудливи взаимоотношения между фантастичен свят и реалност: *terminus ad quem* е отместен. И Борхес преразказва разказ на Уелс, в който друго цвете идва не от друг свят, а от бъдещето, което знаем от Августин „още не съществува“ – „атомите му [на това цвете] още не са се събрали“, казва Борхес. Т.е. тук се пренася не нещо реално от една реалност в друга, а в действителния свят пристига под формата на материална вещ нещо нереално, все още несъществуващо. При това невъзникналото още цвете, дошло от небитието на бъдещето, се оказва, противно на всяка логика, вече увехнало в настоящето (т.е. то сякаш е съществувало не в бъдещето, а в някакво минало, в което увяхването му е следствие на някаква причина). Така безкрайните взаимоотношения не остават само в огледалния свят, те се преместват в реалния и оплитат двата свята във вериги от безкрайни и невероятни минало и бъдеще, причини и следствия.

В следващото есе-разказ от „Нови разследвания“ статутът на съня става още по-причудлив. То носи заглавието „Сънят на Колридж“, макар че става дума и за други сънуващи. В началото се разказва как същият поет сънувал друг сън: присънила му се собствената му поема „Кублай хан“; а когато се събудил успял да спаси и запише само част от нея – така, един образ от огледалото на съня породил един от най-възхитителните фрагменти на английската литература. Но на Борхес това не му стига. Той добавя още един сън, този път съня на самия сънуван. Преразказва друга древна легенда за Кублай хан – за това как той сънувал двореца, който ще построи. Тук сънят-причина поражда не безпътна поема, а архитектурно, т.е. съвсем материално следствие. Е, нещата с реалното и нереалното стават наистина сложни, а веригите от сънища и причинно-следствените

---

⁴⁸ Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, 39.

вериги се объркват съвсем. Вече не просто сънуван предмет (бил той цвете, загадъчен портрет или текст) бива пренесен в реалността, където поражда реални следствия; сънят става и абсурден мост между две изолирани в различни глави сънувания, а някак покрай другите невъзможности той свързва и две отдалечени в епохите култури. Т.е. става дума за повече от огледало; това е фантастичен инструмент, успял да преодолее поне три различни, изглеждащи непреодолими онтологични граници – между сън и реалност, между изолирани индивидуални съзнания, между разделени с векове исторически епохи. Борхес е направо възхитен от това преплитане и степенуване на абсурдни възможности/невъзможности и възкликва: „Един и същи сън сънуван от различни хора през векове. В сравнение с тази симетрия, която борави с души на спящи хора и обхваща континенти и векове, всичките възкресения, възнесения и явления от религиозните книги не са според мен нищо или почти нищо.“⁴⁹

Трети парадокс: абсурдни списъци, „китайски“ класификации

При изследването на този парадокс Борхес демонстрира как картезианският метод захапва опашката си. Той го е следвал и е искал да направи „пълни прегледи“ на обозрими и изброими множества, продължил е след това със съвременни математически методи, за да направи същото с безкрайните множества. След като напълно се е подчинило на метода и е извървяло стъпка по стъпка неговия път, литературното изследване установява – пълни прегледи, строги класификации на всички възможни фантастични сюжети всъщност не са възможни. Всички класификации приличат на китайската енциклопедия, която дели животните на а) принадлежащи на Императора, б) балсамирани, в) дресирани, г) прасенца-сукалчета, д) сирени, е) митични, ж) скитащи кучета, з) включени в настоящата класификация, и) буйстващи като обезумели, к) неизброими, л) нарисувани със съвсем тънка четка от камилски косъм, м) току-що счупили ваза, н) наподобяващи отдалече мухи⁵⁰. И Борхес обобщава: „...очевидно няма класификация на Вселената, която да не е произволна и съмнителна. Причината е твърде проста: ние не знаем какво е вселена.“⁵¹

---

⁴⁹ Пак там, 27.

⁵⁰ Пак там, 139.

⁵¹ Пак там.

А от това следва, че на нея, пребиваваща в безкрайността и неизвестното, не може да ѝ бъде наложена окончателна категориална решетка, тъй като нито броят, нито типологията на категориите, нито отношенията на модалностите са ни известни. Непредвидими са видовете и разновидностите от реалности и сънища, безкрайни са в принципната си разнородност, едни – счупили ваза, други – рисувани с тънка четка. Непредвидими са пресичанията им, разклоненията, лавинообразно нарастващи. Измислиците на въображението ще отиват винаги отвъд всеки „пълен преглед“.

*

Така Борхес е истински последовател на Декарт и истински изследовател. Както Рене Декарт е извървял методически, стъпка по стъпка, всяка възможност за съмнение, за да стигне до своето *Cogito*, така Борхес е извървял методически, стъпка по стъпка, всяка възможност на метода – и е стигнал до китайската енциклопедия.

Парадоксално обаче (или именно затова?) творчеството му продължава да излъчва хипнотичното усещане за ред и усърдният читател на неговите измислици-разследвания е просто заразен от него. Сам станал картезианец, четящият започва да продрежда кратките текстове на аржентинеца⁵² по законите на собствения им генеративен модел – т.е. систематично и изчерпателно. Следвайки Борхес, той въодушевено се мъчи да измисли порядък, стъпка по стъпка да извървява полетата на фантастичното, да проиграва още и още възможности, да прави свои пълни списъци, без да забелязва, че те често са не по-малко абсурдни от тези на китайската енциклопедия. Ето и моя личен пример, един импровизиран списък – нека той илюстрира как простото и случайно изброяване на Борхесови теми поражда ефект на „китайска деформация“ в инструментите на метода:

---

⁵² Така се изяснява и упоритото предпочитание на Борхес към кратките форми. Огромния брой кратки текстове-експерименти е в пряка връзка със систематично-комбинаторно, математическо мислене, обхващащо целия корпус от възможни случаи. То не би могло да роди огромни опуси, романи или поеми. Сякаш Борхес пише кратки неща, теореми, скици, експериментира, само за може да каже после „... и тъй нататък“ и да намекне за безкраен числов ред. По този повод той заявява в предговора на „Нови разследвания“: „Тежка и изтощителна лудост е да пишеш пространни книги: да разтръщаш на петстотин страници една идея, която прекрасно може да бъде изказана за броеци минути. Има по-добър метод: да си внушиш, че книгите вече съществуват и да прудлажеш някакво обобщение или коментар над тях. Така са постъпили Карлайл и Бътлър... По-разумен, по-некадърен и по-ленив от тях, аз предпочетох да напиша коментар върху въображаеми книги.“ (Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, София: Колибри, 2018, 10). Специално трябва да се подчертае онова, което тук е подхвърлено сякаш мимоходом: отново става дума за въображаемо съществуване на *всички* книги, т.е. „мързеливия“, но „разумен“ Борхес отново работи с една пределна съвкупност.

- Предмет, който кондензира в себе си целия свят (Алеф)
- Книга от максимално много страници и думи („Пясъчната книга“)
- Поезия, състояща се само от една дума – „Ундр“
- Абсурдно, самообезсмислящо се представителство, напълно съвпадащо с представляваното (конгрес, който се състои не от представители, а от всички хора, библиотеката, която не се състои от подбор от книги, а просто е цялостен техен сбор; енциклопедия, като не е представителен подбор на знания, а съдържа всички знания; карта, която съвпада с територията, и пр.)
- Немислимо и невъобразимо животно, което дори виденията на фантазията не могат да постигнат.

Някои от хрумванията не могат да се подредят лесно в дори в този списък, защото са мислени като въпроси и хипотези, а не като описания:

- Какво би станало, ако базови хипотези на Свещените книги са погрешни (например Юда не е предател, а предопределен от Провидението да умре в позор като истински пожертван син на Бога)
- Какво би станало, ако не историята ражда литературни описания, а обратно – Шекспировите пиеси раждат въстания и революции?
- Какво би станало, ако екстраполираме паметта до възможен предел?
- Какво би станало в свят, в който се преподава не изкуството на паметта, а това на забравата⁵³?
- Какви сюжети биха могли да се родят, ако изходим от злощастни и непонятни обекти – например, ако си представим като триизмерен предмет чистата плоскостност на Евклидовия кръг?

Четвърти парадокс: опроверженията на времето

В свят, в който безкрайностите на въображението са вписани в реалността, по необходимост са отменени всички форми на традиционен порядък. Там не важат

---

⁵³ „Живеем в последователно време, ала се опитваме да живеем *sub specie aeternitatis*, с оглед на вечността. От миналото са ни останали някои имена, които езикът се стреми да забрави. Няма хронология, няма история, няма статистика...“, преместванията в пространството се оказват ненужни, хората не се нуждаят от други хора, всеки трябва да бъде сам за себе си Бърнард Шоу, Архимед, Исус Христос всеки е господар на живота си и на смъртта си, самоубива се когато иска. Утопия на един уморен човек (Х.-Л. Борхес, *Пясъчната книга*, 89).

моралният ред, пространствените, логически и причинно-следствени закони, психологическото единство на Аза и пр. Изследващото ги въображение проиграва точките на неговата парадоксалност:

- Предмети, които се менят непрекъснато, изпълняват желания и скандализират категорията „същото“;
- Напълно немислим фантастичен свят, който нахлува и променя реалния;
- Среща на „един и същи“ биографичен аз със самия себе си през десетилетията;
- Съвпадение, което анигилира безкрайния ред и го свива до единица;
- Пространствена точка, която е всички точки;
- Следствия, които пораждаат своите причини;
- Етически максими, които, промислени докрай, разрешават това, което забраняват.⁵⁴

И пр.

Но най-любимото за Борхес проиграване на парадокси е свързано с времето⁵⁵. Мечтата му е да отмени последната устойчива форма на реален порядък, отвъд който дори учителите му – Бъркли, Шопенхауер, Хюм – не са посмели да отидат: темпоралността.

... желанието ми е читателят ми постепенно да проникне в този колеблив мисловен свят. Свят на мимолетни впечатления, свят без материя и дух, нито обективен, нито субективен, свят без идеалната архитектура на пространството, свят, изграден от време, от идеалното, абсолютно време на Principia⁵⁶, неизтощим лабиринт, хаос, сън. До такъв почти пълен разпад е достигнал Дейвид Хюм. – пише Борхес. И добавя: ... съзнавам, че е възможно – и може би неизбежно – да се отиде по-далече. ... След като са отхвърлени духът и материята, които са протяжности, след като е отхвърлено и пространството, не знам какво право имаме да говорим за онази протяжност, която е времето... казано с други думи, отхвърлям с аргументи на идеализма необятния времеви ред, който идеализмът допуска, отхвърлям в значителен брой случаи

---

⁵⁴ Ето само един пример: след като всеки, който е пожелавал жена в мислите си, е вече прелюбодеец, ако допуснем, че няма мъж, който да не го е правил, всички са прелюбодейци, разликата между онези, които са направили това в действителност и онези, които са го направили само в мислите си, не съществува. Но тогава реалното прелюбодейство престава да бъде изключителен грях, от което следва, че няма да има особена разлика, ако всички го практикуват наяве. Из разказа „Сектата на трийсетте“ (Х.-Л. Борхес, *Пясъчната книга*, 60 – 64).

⁵⁵ Както личи и от заглавието, „Ново опровержение на времето“ (Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, 226 – 252).

⁵⁶ Има се предвид *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica* (1687) на Нютон – т.е. абсолютното време на Нютън, е онова, в което и Бъркли, и Хюм не са се усъмнили, а са го запазили в своята философия като същностен порядък на света.

последователността, отхвърлям – в значителен брой случаи – и едновременността. ... всеки миг е самостоятелен, ... днешната беда е толкова реална, колкото е и предишното щастие... съществува всеки един от миговете, които живеем, но не и въобразяемата им съвкупност.... Ако времето е ментален процес, то как е възможно в него да участват хиляди хора или дори двама души?⁵⁷

Горното теоретическо заявление е подкрепено от безброй абсурдни вариации и игри с темпоралността, които се срещат къде ли не: в „История на вечността“, в „Кръглото време“, във „Второ опровержение на времето“, „Другият“, „Утопия на един уморен човек“, „Отложеният магьосник“, „Пиер Менар, автор на „Дон Кихот“, в „Градината с разклоняващи се пътеки“, във „Фунес паметливият“, в „Тайното чудо“ и пр., и пр. По маниера на Борхес фантастичните допускания варират: от „не съществува нито хронология, нито последователност, нито едновременност“, през „вечността присъства във всеки миг“ и „времето е пространство“, чак до най-различни причудливи разклонявания на темпорални ръкави и лабиринтоподобни разтягания, пресичания, кръстосвания, съпадения, нахлупвания и подпъхвания на един период от време в друг. Няколко примера:

- Времето е мислимо като безкраен каузален ред, което прави невъзможно Божието творение *ex nihilo*;
- Времето е точка, в която се събират всички времена; вечността присъства непрекъснато;
- Съществуват а-темпорални „вечни предмети“ като „славей на Кийтс“;
- Времето може да се забавя и да има друго траене;
- Сънищата осъществяват връзка с други епохи;
- Във Вселената бавно, с течение на времето прониква един „идеален обект“ и пр.;
- Нищо не може да унищожи неунищожимото минало;
- Миналото може да се унищожава и променя ретроактивно и пр.;
- История не съществува;
- Историята съществува само като различно звучене на някои базови метафори и повтарящи се основни сюжети;
- В бъдещето вече са се случили минали неща;

---

⁵⁷ Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, 233.

- Бъдещето съществува с настоящето, доказано от предсказания и пророчески сънища;
- Времето е пространствен лабиринт, в който всички времена, включително и бъдещето съществуват.

И пр., и пр.

Пет парадокс: Кантор *contra* Ницше

На фона на тази обсега от времето, закономерно за Борхес, Ницшевата идея за вечното завръщане е една от най-големите провокации. Понякога тя го привлича така, че самият той я възпроизвежда в разни варианти⁵⁸, друг път обаче истински го ужасява:

Преди Ницше личното безсмъртие беше просто някаква грешка на надеждите, някакъв объркан замисъл. Ницше предлага безсмъртието като дълг и му придава жестоката яснота на безсънища.... изровил непоносимата гръцка хипотеза за вечното повторение и се постарал да извлече от този умствен кошмар случай за ликуване. Подирил най-ужасната идея на вселената и я предложил за наслада на хората.... С право би могло да се повтори онова, което вече е написано: Достатъчно е учението за кръговото повторение да бъде вероятно или възможно. Образът на една проста възможност може да ни разтърси или пресътвори...⁵⁹

И наистина –ако в последна сметка всички комбинации се повтарят, то... и това е ужасно, най-ужасното нещо за един писател: възможностите на въображението наистина имат непреодолим предел. *Всички* възможности, *всички* комбинации ще бъдат възпроизведени отново, макар и след милиони години. Какъв е тогава смисълът да ги сънуваме? Те ще бъдат същите, ще съвпадат със себе си, ще възпроизведат окончателната идентичност. Простота реалност на вечно повтарящото се Същото анихилира всички Другости – сънища, вълшебства, поезии, видения, прекрчвания, които дотогава са обитавали във възможните и невъзможни празнини реалността и са я превръщали в „сън“. Вечното повторение е сякаш окончателно събуждане: за момент то изглежда граница на границите. Нищо вече не отправя към нещо друго, всичко е реалност, на която само предстои да се повтаря – няма нужда от безкрайно богатата, вълнуваща и поетична игра, която я надскача. Въображението става ненужно.

⁵⁸ Виж цитирания по-горе пасаж от „Вавилонската библиотека“, който в която и посока да тръгне, ще се убеди след много векове, че едни и същи тонове се повтарят в един и същ безпорядък-порядък.

⁵⁹ Х.-Л. Борхес, *История на вечността*. София: Парадокс, 1994.

И тук отчаяният Борхес прибегва не към поетически игри и фантазии, а към реални математически аргументи. Те представляват популярно преразказване на тезите на Кантор за това, че безкрайните редове могат от своя страна да излъчват безкрайно количество също така безкрайни под-множества с по-малка мощност, и че съществуват изброими, и неизброими безкрайности⁶⁰.. . След което започва да смята:

има толкова много кратни на три хиляди и осемнадесет, колкото числа има — без да изключваме от тях три хиляди и осемнадесет и неговите множители.

На 1 съответства 3018

На 2 съответства 6036.

На 3 съответства 9054.

На 4 съответства 12 072 и така нататък.

Но всички тези математически операции служат на една единствена цел: за да може Борхес да формулира своя съкрушителен аргумент срещу Ницше: („Учението за циклите“):

Кантор разрушава основата на Ницшевата теза. Утвърждава свършената безкрайност на броя на точките във вселената и дори на един метър от вселената или на частица от този метър. Операцията на преброяването за него не е нищо друго освен съпоставяне на две поредици... Множеството от естествените числа е безкрайно, ала е възможно да се покаже, че са толкова нечетните, колкото и четните.

Финалът на това есе е триумфален:

Докосването на тази красива игра на Кантор с красивата игра на Заратустра е смъртоносно за Заратустра. Ако вселената се състои от безкраен брой завършеци, строго погледнато, тя е способна на безкраен брой съчетания — и необходимостта от едно Възвръщане е превъзможната. Остава неговата чиста възможност, изчислима на нула.⁶¹

По този начин безкрайността на въображението получава вече математическа легитимация: то престава да бъде поетична мечта. Всяко безкрайно множество може да породя в делимостта си нови и нови безкрайни редове, те от своя страна нови и пр. — и това е математически доказано. И това е краят на *amor fati* и началото на нова поезия, базирана върху доказателството, че е безкрайна. Въображението няма предел, то е

---

⁶⁰ Впрочем, от казаното става ясно, че прочутата „градина с разклоняващи се пътеки“ не е просто красива метафора, а литературна парафраза на този „математически рай“ от безкрайности - времето се разклонява в безкрайни и различни в своите следствия бъдещи времена, безкрайни и неприличащи си сюжети, историите-реалности се множат и в своя нарастващ ритъм, обхващат нови и нови възможности, които нямат предел.

⁶¹ Х.-Л. Борхес, „Учението за циклите“, *История на вечността*. София: Парадокс, 1994.

способно да прекрачва всяка граница, дори онази, която само е изследвало. То е способно да хареса и да се влюби в идеята за вечното завръщане, а после да се ужаси от нея и да я преодолее чрез Кантор.

Но нека не си правим илюзии – то би могло да подходи по същия начин и към самия Кантор.

ЧАСТ ТРЕТА

Борхес и утопията

Лабиринт срещу вектор

За човек, който въобще отрича измерението на времето и се е справил дори с идеята за вечното завръщане, не е чудно, че отхвърля и утопията. Ако ВСИЧКИ възможности и невъзможности са едновременно налични, ако градината с разклоняващи се пътеки на вечността присъства в самото сърце на настоящето, то векторното движение става безсмислено. При цялата си монотонната устременост към светли хоризонти, утопическото обхваща все пак нищожен сектор от безброя на ризоматичните възможностите – само онази скучна част от тях, която би могла да се реализира.

Блох би възразил, че това обаче са същностни възможности, заложи в диалектическото самодвижение на самата материя. На което Борхес би отвърнал, че предпоставената същност, дори когато е отместена в бъдещето, е догматизъм, че феномените се разрояват в безкрайните светове, в които *das Denkmögliche* прониква и обгръща „реалността“ във всичките ѝ разклонения. И е просто жалко, ако възможностите на този безкраен свят-представа биват обратно ограничени до реалните – това е обедняваща редукция до някакво догматично понятие за „реалност със същност“, била тя и бъдеща.

Що се отнася до материята и материализма, Борхес вероятно би помолил Блох да прочете още веднъж Шекспир – *нашата* материя е направена от сънища, ние сме *обградени, изградени, проникнати* от тях. От което следва, би добавил той, че в „реалността“ не дреме никакво диалектическо саморазвитие, никакъв телеологизъм –

защото тя е рискова територия на съвсем непредвидими възможности и невъзможности. В делничната ѝ тъкан непрекъснато зейват неизбродими лабиринти от загадки и видения, от налудничави провинции на възможното и невъзможното. В привидно най-„реалните“ и „обективни“ си измерения, би казал слепия аржентинец, материята винаги е била фантастична.

Утопията има бедно въображение

В подобна картина времето няма посока, следователно няма и диалектическо напред, към фронта на новото, към „по-добрия свят“. А и какво ли значи „по-добър“, дори ако става дума за „дълженствуването на всяка действителност“ (Маркс⁶²)? Колко бедно е етическото измерение в сравнение с фантазията! От нейната перспектива губи привлекателност дори големия утопически предел, *Summum bonum*, тоталността на всички реално-възможни блага, към които по необходимост се стремят всички човешки мечти (според Блох). Въображението, разбирано по борхески, няма нищо общо с това. То е етически неутрално, не работи с блага, нито се движи напред към техния лимес, *terminus ad quem*, *Summum bonum*. Окончателно щастие, вечна обич, всемирно братство, справедливост и пр. са просто възможности, единични сънища в безкрая – нищо повече. От гледна точка на роящите се светове, те нямат особен статут, може би дори не са особено интересни. Неизмеримите региони на невъзможната или възможна фантазия са често пъти зли, катастрофични, кошмарни, изпълнени със студен ужас, с усещане за зараза и клаустрофобия, други пък са интересни, вълнуващи, пълни с тръпка и приключения. Трети са просто причудливи. Четвърти настръхващо те изтръгват от делничното и всички познати координати и те водят в потресните тунели на загадъчно-странното – онова, което фройдистите наричат *unheimlich*, *uncanny*. Невъзможният и парадоксален, самонарастващ и самопрекращащ се *Summum* на въображението е много по-необятна вселена от възможности (математически казано, много по-мощна безкрайност) от *Summum bonum*, пределното множество на всички блага. Фантазиите не водят никъде: нито по стрелата на

---

⁶² В свое писмо до Руге от 1842 г, цитирано от Блох (224 РН), Маркс пише „... Следователно критикът би могъл да се закачи за всяка форма на теоретичното или практическото съзнание и от собствените форми на съществуващата действителност да развие истинската действителност под формата на нейно дълженствуване (Sollen) и крайна цел. Тогава става ясно, че светът отдавна притежава мечтата за нещо, за което е достатъчно единствено съзнание, за да бъде притежавано то наистина“ (преводът мой, А.К).

времето, нито към предела на някакъв по-добър свят, нито към свят, удовлетворил всички желания (сведени всъщност до няколко инфантилни нагона). В градините с разклоняващи се пътеки, в пещерите, шерните, замъците и лабиринтите на съня живеят безброй желания, но също така нежелания, немислими и непредставими, елфически, но и минотавърски неща, абсурдни, иронични, парадоксални... непредставими. И единственото им свойство, единственото им достойнство, е, че са *други*. Те водят към *други* светове и възможности за съществуване, безкрайни и непредвидими в своята *различност*.

Казано отново математически: разклоняващите се безкрайности принципно не могат да бъдат закотвени към предел – нито телеологически към някаква крайна „идеална и пределна“ цел, нито детерминистички-генеалогически – към своя инфантилен произход, нито етически – към *Summum bonum*. Неизбродимите тундри на виденията, прериите и саваните на приумиците, студената пустош на безкрайно голямото, клаустрофобичните пространства на безкрайно малкото, немислимостта на безкрайно делимото – накратко, разрояващият се безброй от сънувани и несънувани светове има едно-единствено достойнство: той предлага *нещо Друго*. Казва: *има още*. Основното му и всъщност единствено предимство е, че не съвпада със *Същата реалност*. Това дава на фантазиите особен статут – те не само са светове, но са и знаци, стоят вместо ... *всичко*, означават самата възможност за безкрайност⁶³. Те реализират и означават безкрайното в крайното.

Естествено, от подобна философска позиция могат да се очакват всякакви закачки с правоверния утопизъм – и те не закъсняват.

Старият и младият

В разказа „Другият“ от „Пясъчната книга“⁶⁴ утопическата поезия е представена като симпатична детинщина, която всеки млад човек преболедува. Единият от псевдобιοграфичните герои, младият Борхес, е въведен в разказа като току-що проходил поет-левичар, който подготвя стихосбирка със заглавие „Червените химни“.⁶⁵ Другият биографичен герой и разказвач, възрастният Борхес, изпитва обясним прилив на симпатия

---

⁶³ Но тези знаци са различни от символите на Блох, които осветяват развиващия своите възможности свят с утопическа светлина от бъдещето. Тези излъчват не *бъдеща*, а различна, *друга*, светлина или безкрайна феерия от други не-тукашни светлини и сенки.

⁶⁴ Х.-Л. Борхес, „Другият“, *Пясъчната книга*, София: Колибри, 2017, 60-64.

⁶⁵ Младежът сериозно обмисля и друго заглавие - «Червените ритми», сякаш има някаква важна разлика между две левичарски клишета.

към това пламенно момче-което-е-той-самият, но и съдържана, добродушна ирония към кухия му патос; по повод на „червеното“ той спокойно го съветва да се обърне и към „синия“ стих на Рубен Дарио или „сивата“ поезия на Верлен. Обиден от тази цветова елементарност, пренебрегваща социалното послание, младежът му обяснява, че иска да възпее „братството на всички хора“, „Поетът на нашето време не можел да обръща гръб на епохата си“, коментира разказвачът, развеселен от клишетата. И го пита... дали наистина се чувства брат на всички люде по света:

На всички погребални агенти например, на всички пощальони, на всички водолази, на всички, които живеят в къщи с четни номера, на всички болни от ларингит и тъй нататък. Отвърна, че книгата му се отнасяла до огромната маса пари и угнетени. Твоята маса пари и угнетени – му казва търпеливо старият Борхес – е само едно абстракция. Съществуват само отделните личности, ако изобщо някой съществува. Един древен грък е казал „Вчерашният човек не е днешният“. Ние двамата, тук на тази пейка в Кеймбридж или Женева, навярно сме доказателство за това.⁶⁶

Така „реалността“ на разказа, сама налудно-фантастична поради невъзможната биографична среща на стария и младия, пародира добродушно политическия прогресизъм и виденията за „вечна правда, вечна обич по света“. Абсурдният сюжет внушава: утопията е симпатична, но това е всичко. Нейните абстрактни, празни приказки заслужават ирония: истинският ѝ проблем е всъщност, че е бедна на въображение, което за Борхес значи – бедна на реалност. Собствените ѝ клишета я екранират: мислещият „напред“ вече не може да мисли „встрани“, наляво, надясно, нагоре и надолу, нито да подскача напред-назад, нито да използва играта на безкрайни оптики и перспективи: т.е. той въобще не може си представи *всички възможности*, а още по-малко – да си ги представи в цялата им плътна конкретност и всичките им следствия. Сияещите „светли хоризонти“ заслепяват погледа му така, че губи вкус към пощальони и водолази, към забравени роднини, райски цветя, изкривени лъжици и бездомни кучета, рисувани с китайски четки. Кухото „братство на всички хора“ всъщност редуцира – не само абстрактните възможности, но и конкретната плътност на съществуващото и несъществуващото, пренебрегва безброя от частни, вплетени една в друга, особени, *конкретни* реалности.

В допълнение самото фантастично допускане-условие на сюжета: „да приемем, че младият Аз среща стария Аз и провежда спор с него“, превръща времето в кръг. Така бива

---

⁶⁶ Х.-Л. Борхес, *Пясъчната книга*. София: Колибри, 2017, 10-11.

анихилирано бъдещето, за което мечтае младия: то вече се е случило. Не само е известно, но е и преживяно от стария в неочакваните си подробности и последствия. Пародирана е не само утопическа векторност, но и произтичащата от нея абстрактно-героична поза, екзалтираната отвореност напред: абстрактното „светлото бъдеще“ е вече случило се, залязло след най-неочаквани и безкрайни житейски подробности. Паметта на възрастния Борхес вече е започнала да се губи в тях, но все още жадното му въображението продължава да ги умножава.

Умореното бъдеще

По друг начин философската пародия се случва в разказа „Утопия на един уморен човек“⁶⁷. Още със заглавието Борхес вече фино се закача с милитантния оптимизъм, характерен за утопическия жанр. Сюжетът отново е невъзможно-фантастичен и свързан със сходни парадокси на времето: разиграва се абсурдна среща, този път между седемдесетгодишния писател Асеведо от настоящето и някакъв странен, възрастен мъж, живеещ в още по-странна къща от далечното бъдеще.

И тук бъдещето се е случило, и тук то е протекло не точно така, както са го мечтали поети и бодри философи. След хиляди години светът някак се е отклонил от мечтаната посока, изглежда изместен. Но не се е превърнал в тоталитарна антиутопия, нито е преживял катастрофи и апокалипсиси – за Борхес това биха били лесни решения. Той просто се е ... уморил. По някакви неясни причини постепенно жизнените сили на бюджетляните са изтекли в пясъка на времето.

Ироничните отпратки към класическата утопия и тук не са прикрити – единствената разпознаваема книга в библиотеката на човека от бъдещето е старият том на „Утопия“ на Мор, свръхценен оригинал. Но тя стои там като мъртъв паметник, за контраст – на нейния фон се разказва за постепенното изнемоощяване и разпадане на идеалния град. Настина, част от утопическата програма е била някога реализирана: няма собственост, пари, няма бедни и богати, всички се трудят и упражняват някакъв занаят. По непонятни причини обаче заедно с неравенството и експлоатацията са отпаднали и редица други цивилизационни институти, с които би се гордял всеки „град на слънцето“. В уморения свят вече няма „човечество“, защото няма никакви общности, още по-малко „братство на

---

⁶⁷ Х.-Л. Борхес, „Утопия на един уморен човек“, *Пясъчната книга*, София: Колибри, 2017, 87-95.

всички хора“. Няма и личности, дори имената са изчезнали, хората живеят безименни и самотни, без желание за общуване, с едва мъждукаща жизнена сила. Те нямат нужда от нещо, което да ги обединява, – затова нямат история и хронология, изчезнало е разнообразието от езици, няма нации, няма семейства, няма литература, печатната машина също е била отменена като една от най-големите злини на човечеството (породила е безброй невъзможни за прочитане книги).

Философската кулминация на изнурената утопия е едно елементарно следствие от мечтаната свобода и личната автономия, за което предишните утописти незнайно защо не са се досетили: ако всеки е господар на живота си, то е господар и на смъртта си. В света от бъдещето уморените хора решават кога да се самоубият (и това оценено е в морално отношение като добро) и използват за това ... газови камери и крематориуми, създадени от „филантропа Адолф Хитлер“.

Пародийният разказ внушава, че ако „всичко писано от философи и поети“ случайно се сбъдне, цялата работа може да има доста непредвидими и неприятни последици. Няма никакво основание да ограничаваме неговото сбъждане до ювенилни мечти и бодри метафори, както диктува романтическа инерция на жанра. Нима не е възможно, а и логично, да си представим едно сиво, старческо бъдеще? Напълно вероятно е в съвършения свят да дреме изтощение, гаснеща енергия, досада и забрава, желание за самота; може би такова бъдеще би донесло саморазрушаване на цивилизационни фундаменти. Философската пародия проиграва не ужасните антиутопични последици, а вътрешното изтощаване на града Утопия и изронването на неговата, мислена някога за съвършена, социална структура. След като прочете тази изнурена утопия, читателят има чувството, че на традиционните утописти наистина им е било бедно въображението – на тях не им е и хрумвало да си представят в подробности всички възможни следствия от реализацията на своя идеален град.

Да бяха знаели...!

Тлъон и Просвещението

Удивителният разказ „Тльон, Укбар, Orbis Tertius“⁶⁸ също е свързан с утопията с иронични връзки, тайни и явни.⁶⁹ През познатия похват на ерудитска мистерия (търсене из библиотеките на света на абсурдна енциклопедия) се разказва за тайно, но благонамерено интелектуално общество, своеобразни псевдомасони от XVIII век, които са си поставили за цел да измислят идеална страна. Те нямат намерение да я превърнат в реалност подобно Робърт Оуен, просто искат да я опишат чрез подробна енциклопедия. Но това описание не е лесна задача. През XIX век, благодарение на грандоманията на американски спонсор, тя се разраства до измислянето-каталогизиране на цяла планета. Амбицията на милионера-безбожник е прометеевска: „да покаже на несъществуващия Бог, че простосмъртните са способни да сътворят цял свят“⁷⁰.

Създаденият на книга Тльон не е нито по-добър, нито по-желан от съществуващия свят, той просто е по-различен. Но фундаментално по-различен. Без да изпада в хаос или произвол на въображението, Борхес проиграва онтологичен порядък от немислими възможности – законите на фантастичната планета подменят базови очевидности. На първо място реалността там не е нещо обективно, твърдо и независимо, извън самите нас; напротив, тя е променлива, а обитателите му са „идеалисти по рождение“ и гледат на нея като на течащ и изменящ се феномен. Оттук следва промяна във философските нагласи: не че съвсем няма материализъм, но за „тльонците“, той вече не е очевидната *doxa*, с която живеем, по-скоро е странна аберация, малко вероятна философска хипотеза. За масовото мнение на тази планета звучи абсурдно твърдението, с което ние земляните, сме свикнали: че нещата могат да имат траеща обективна идентичност отвъд моментното възприятие. Очевидно на Тльон е тъкмо обратното: „Предметите на Тльон се удвояват. Те са склонни обаче и да изчезват или да губят определени черти, когато хората забравят за тях“.⁷¹ Съответно и отразяващите този пластичен свят езици не разполагат с догматични съществителни, предполагащи твърди и обективни предмети; те работят само с глаголи

---

⁶⁸ Х.-Л. Борхес, „Тльон, Укбар, Orbis Tertius“, *Измислици*. София: Колибри, 2010, 11 -31.

⁶⁹ Планетата Тльон, чисто измисляне е започнало в утопичния XVIII век е наречена на шега, this brave new world, асоциация с прочутата анти-утопия на Олдъс Хъксли, освен това е споменат немският протестантски и окултен утопист Йохан Валентин Андрее, автор на книгата „Reipublicae Christianopolitanae descriptio“ („Описание на републиката Християнополис“, 1619).

⁷⁰ Да подчертаем този детайл: и тук, както и в много други текстове на Борхес, целта не да се създаде „един по-добър свят“, а да се създаде просто „свят“. Целта не е подобряване на съществуващото, а неговото игрово изместване и умножаване.

⁷¹ Енциклопедията разказва и за „хръонири“, вторични предмети, ефекти на желанието, които се появяват, когато много търсиш нещо, което не намираш.

или прилагателни, изразяващи много по-добре нестабилните комбинации от течачи представи. Всеобщо е убеждението, че категории като „устойчиво обективно битие“ и „идентичност“ са божествени, ето защо не бива да се приписват на всекидневни тлъонски неща, имащи само неустойчива психическа реалност. Поради тези причини на Тлъон психологията е основна наука, а метафизиците не търсят истината, а удивителното: философията е жанр на фантастичната литература... Всъщност обаче и литература в нашия смисъл няма, защото там се приема, че всички книги са творение на един съществуващ извън времето анонимен автор, разработващ винаги един единствен сюжет, но с „всички възможни пермутации“. Геометрията и математиката също са немислимо различни: „твърди се, че самото броене променя количеството и превръща неопределеното в определено.“⁷²

Казано обобщено: първоначално светът на Тлъон не изглежда нито по-съвършен, нито по-мечтан от нашия, той просто е немислимо по-*друг*, при това в самите основания на онова, което сме свикнали да наричаме „реалност“. Фантастична е самата му онтологическа категориалност: изместени са понятия като „съществуване“, „обективност“ „сходство“ и „идентичност“, „истина“. С това *Orbis Tertius* става *реалност*, която потресе и скандализира нашата. Но не етически, урбанистично или социално, а именно онтологически – със своята невъзможност и непредставимост.

На фона на тази невъобразима разлика, би било нелепо да се обсъжда, дали Тлъон би реализирал идеалите за социална хармония, правда и щастие. И в началото на разказа Борхес напълно подминава тази тема, подчертавайки светостроителния акт: енциклопедията създава планета *ex nihilo*, но от името на човека.

Разказът демонстрира обаче, че светостроителството не е лесна работа. Да опишеш *наистина* един нов свят изисква не просто фантазия, а и полагане на огромен, немислим и методичен труд по описание-предвиждане-каталогозиране – труд, който не е по силите на поколения и поколения от експерти, продължаващи да измислят, промислят и доизпипват подробностите. Затова и създаването на енциклопедията на Тлъон трае дълго, десетилетия, може би векове, може би въобще не е завършило и не може да завърши – в систематичното усилие на поколения от измислячи, то се разраства в необозрима

---

⁷² Х.-Л. Борхес, „Тлъон, Укбар, Orbis Tertius“, *Измислици*. София: Колибри, 2010, 24.

асистематичност до много и много тайнствени томове, които никога вече не може да намери. Всъщност писането на подобна енциклопедия няма как да не клони към безкрайност, превръщайки я „най-великото творение на човечеството“⁷³. По страниците му, казва Борхес, има всички знания за този фантастичен свят и то в невероятни детайли, плътно и конкретно:

*... държах в ръцете си обширна, методически изложена част от цялостната история на една непозната планета, с нейната устроеност и нейната хаотичност, с ужаса на нейните митологии и звуковете на нейните езици, с нейните властелини и нейните морета, с нейните минерали, птици и риби, с нейната алгебра и нейния огън, с нейните богословски и метафизически спорове. И всичко това изложено ясно, логично, без поучителна цел или пародиен оттенък.*⁷⁴

Основният трик на разказа е в това, че все пак не става дума за цялата „безкрайна“ енциклопедия за един безкрайно богат свят. Става дума за разказ от 20-тина страници. Т.е. Борхес разказва за безкрайност, но предлага избирателно описание на метаниво: синекдохичен разказ по модела „и тъй нататък“ за енциклопедия, която се опитва да опише цял свят. Читателят така и не получава прокламираните пълни знания за цялата планета, които му обещава Борхес – томове на енциклопедията не са загубени: но той чете, вярва на разказа, представя си и доизгражда подробности, опитва се да допълни липсващото, доколкото му стига въображението. Така е изваден от съзерцателния модус на утопическото и е ввлечен в светостроителството: безкрайностите на този свят вече зависят от него.

И най-смайващото от всичко в този великолепен разказ е, че при целия си акцент върху строежа на светове, във финала сменя своя жанр, връщайки се към проблема на утопията.

Във втората част паралелният свят на Гльон внезапно престава да бъде само и единствено паралелен. Първоначално отделни абсурдни предмети от фантастичната

---

⁷³ Заиграването с едно от най-важните произведения на Просвещението, „Енциклопедията“, редактирана и издавана от Дидро и Д’Аламбер 1741 -1772 е повече от ясно. Огромното начинание - над 72 000 рубрики във всички научни области, създадени от 142 сътрудници (между тях не само учени и философи, но и конкретни специалисти, майстори и занаятчии) е имало амбицията да систематизира не според богословски принципи, а според тези на разума всички световни знания; и неговите създатели а и неговите врагове са били наясно, че това би могло да произведе обрат в главите, който няма да хареса на тираните и свещеници; те са знаели, че „Енциклопедията“ може да промени не само мисленето, но основанията на властта, а с това – и целия социален свят. При замислени първоначално 10 тома, издаването и корекциите над 20 години и достига до 35 тома с много приложения. Както се вижда, поредица от скрити, но систематични прилики свързва тази реална енциклопедия с нейния фантастичен двойник.

⁷⁴ Х.-Л. Борхес, *Измислици*. София: Колибри, 2010, 16-17.

планета епизодично проникват в реални земни сюжети – колкото да предизвикват смайване. После объркването расте, стъпка по стъпка се нахлуват нови и нови неща, съоръжения, състояния, идеи; „тълонизмът“ започва да превзема земната реалност... Измислената планета бавно започва да напомня социално-инженерните утопии, които са имали за цел да променят света, а в един момент дори се промъква подозрението, че може би така е било от самото начало, че утопизмът е бил заложен още в замисъла на енциклопедията⁷⁵ ... Във финала влиянието на Тълон ускоряващо се усилва, достигайки до кресчендо – неговите фантастични намеси „засипват земята“. Повествованието заговаря за радикална промяна, революция:

*...много скоро реалността започна да отстъпва в някои точки. Тя просто жадуваше да отстъпи. Преди десет години беше достатъчно някакво симетрично построение с привидна строгост – диалектически материализъм, антисемизъм, нацизъм, за да бъдат омаяни хората. Как да не приемеш Тълон, подробното и пространно описание на една добре устроена планета? Безполезно е да възразяваме, че реалността е също така устроена. Може би, но е устроена според божествени – сиреч нечовешки – закони, които никога не ще проумеем. Дори да е лабиринт, Тълон е лабиринт, измислен от хора, лабиринт, предназначен да бъде разгадаван от хора. Съприкосновението и привикването с Тълон разрушиха нашия свят. Очаровани от неговото съвършенство, човечеството все повече забравя, че това е съвършенство на шахматисти, а не на ангели... светът ще бъде Тълон.*⁷⁶

И съвсем накрая Борхес предрича Разрушение: нахлуващият Тълон ще доведе до немислимо изчезване на ключови настоящи реалности и цивилизационни институти – паметта, историята, английския език, миналото, науките... По този начин в хода на развитието си фантастичният разказ се променя, променя и жанра си, превръщайки се от фантастично светостроителство в антиутопична сатира. Тълон вече не е просто *друга планета*. Забравил за неговия „хаос и ужасна митология“, разказът вече го представя като *добре устроен свят*, модел, по който мнозина, недоволни от настоящата земна действителност, се увличат, защото собственият им свят е потискащо несъвършен: всички просто жадуват той да бъде променен. Няма как „добрата устроеност“, разработена от

---

⁷⁵ Тук читателят започва да разпознава, че онова, което първоначално е било обявено за „напълно различно“ в Тълон, доста напомня на разни земни работи. Не само социално-творящата сила на френската Енциклопедия, за която говорихме в предишната бележка, но и доста други неща: например на теорията на относителността, а и на парадокса на наблюдателя в микросветовите, който винаги влияе върху изследването, на различни философски дебати през XX век, на литературно-философски експерименти на самия Борхес. От това той е поканен да направи следния извод: всъщност пълната Другост отдавна присъства в самия живот на нашата планета: необходимо е било тя да бъдат фикционално дестилирана и удвоена, превърната във фантастичен Тълон, за да може да бъде разпозната и анализирана.

⁷⁶ Х.-Л. Борхес, „Тълон, Укбар, Orbis Tertius“, *Измислици*. София: Колибри, 2010, 30-3.

поколение утопически енциклопедисти, да не им се струва твърде привлекателна – тук витае не призрака на Мор, а *brave new world* на Хъксли. Сатиричното начало надига глава: Тлъон, подобно на нацизма и комунизма, се оказва изкусително-привлекателен заради своите „симетрии“, казва Борхес. А подигравката с надеждите за окончателен ред, „добра устроеност“ и социално инженерство, за *terminus ad quem*, е подсилена и от това, че систематична фантазия е измислена „не от ангели, а от шахматисти“, пише Борхес. Т.е. в нея има нещо механично, игрово, лесно и техничарско за измисляне, но също така безотговорно, и по детински насилствено спрямо наличния свят. И закономерно, *добре устроенният* свят ще унищожи *нашия* свят.

Жанровата игра е инструмент на изследването. Измислената тайна енциклопедия е подлъгала читателя да мисли, че става дума за чиста фантастика. Но накрая е създала свят-сатирично-фантастична хипербола на диалектическия материализъм, нацизма и расизма – „симетрични“ учения и движения от средата на XX век, чийто катастрофален резултат е печално известен. Той, впрочем, също се е случил, противно на благородните намерения на тайни и явни утопически общества от XVII век, родили визии за светло бъдеще и нови светове.

И тук читателят е поканен да се досети: а нима френската Енциклопедия, заедно с всички други реални, исторически просвещенски утопически трактати и проекти за „един по-добър свят“ не приличат на Тлъон? Нима Дидро и неговите приятели-енциклопедисти не са искали да съберат зад страниците на своето чудовищно начинание (с право ужасило Стария режим) сумата на всички знания? Нали и там, зад изложените със същата енциклопедическа и инженерна страст знания, се е провиждала идеята за един по-уреден, по-справедлив, философски промислен, все още несъществуващ, но възможен „симетричен“ свят, който само след няколко десетилетия ще почувства сили да се реализира и ще издигне лозунга „свобода, братство, равенство“? Дали този (тогава така фантастичен) свят на Разума не е съблазнил сърцата и умовете на човечеството по същия начин, чрез „симетрии“ и „шахматни игри“ – за да бъде трагически реализиран в Модерността и нейните неочаквани разрушителни последици – войни, революции, техника, екологични катастрофи, от които „вече само Бог може да ни спаси“? Може би съвсем като Тлъон, цялото Просвещение е било същата гигантската енциклопедическа и утопическа съблазън с чудовищни последици за *нашия* свят?

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

През примерите на Блох и Борхес анализирах две различни философии на категорията „възможност“.

Тази на Блох изглеждаше свръхамбициозна: тя иска да разшири и динамизира реалността, вкарвайки в нея възможността като диалектически принцип на развитие, превръщайки утопичните образи на Надеждата в социална, дори космическа сила. Така се сменя опозицията „съзнание – битие“, а образите на съзнанието, чийто обобщаващ принцип е Надеждата, се оказват светостроителни, опосредстващи звена в крачещото напред саморазвитие на самата реалност. При непрекъснато взаимно опосредяване на възможностите на битието и възможностите на съзнанието-Надежда, всичко се движи по спиралата на отрицание на отрицанието към пределната цялост на своите възможности: накрая дебне марксисткият утопически предел – реализация на *всички* реални и същностни възможности, превръщането на човека обратно в природно същество, очовечаване на природата.

*

Преди в края да изложа обобщено философията на Борхес, се налага да припомня още веднъж това, което в хода на анализа беше многократно повтаряно – тя не е точно философия. По-скоро е литература, от която могат да се изведат философски следствия; но не е точно и литература, защото предпочита не повествования, а метаповествования и обхватни изследователски прегледи чрез игрови философски рефлексии, експериментални притчи, често пъти само скици, започващи с фантастично допускане, които са докарани само донякъде и продължени по модела „и тъй нататък“ ...

Но независимо от напълно различната текстова стратегия на Борхес нейните имплицитни философски следствия имат сходен фокус – той също разглежда категориите „реалност“ и „възможност“, само че позиционирани по съвсем друг начин. Анализът, който предложих, се опита да ги изведе от тяхната имплицитност и да ги преведе на по-систематичен понятиен език. Така те биха станали достъпни за сравнение с Блох.

Вече можем да направим следното обобщение: така, както е разработен, метафоричният мотив „от сънища сме направени“ при Борхес говори, че реалността-възможност, за разлика от тази на Блох, е лишена от диалектическа посока „напред“, тя не се развива към осъществяващ я хоризонт: в резултат на това блоховското разпластавяне и йерархия на видовете възможности губи смисъл. Поела в себе си „сънищата“, т.е. безкрайното, нарастващо множество от възможности на въображението, „реалността“ е ризоматично пълноценна във всеки един момент от битието си. Въображението не е противопоставено на „суровата настояща обективност“ под формата на нейно започнало да се осъществява бъдеще. То не се намира там, на хоризонта, а е включено в нея, в безброя на точки и пространства; то е безкраен извор на рефлексивно-умножаващи се и дисеминиращи представи, проникнали и проникващи в света-представа, отвеждащи неговото тук далеч, далеч. И тази разклоняваща се и рефлексивно умножаваща се безкрайност надскача неимоверно „същностните“ и „реални възможности“ на Блох – онези, на които им е било писано „да се реализират“. Утопическата реализация на Надеждата изглежда от тази перспектива просто редукция към нещо бедно и догматично.

Без съмнение, така разработена, категорията „възможност“ е сдвоена и с едно променено понятие за реалност. За игровия идеалист-изследовател реалността на света вече не е „дадена“ и „обективна и неизбежна“, не е независима от нас и разочароваща желанията ни. По-скоро е поръозна и гъвкава материя, феноменално присъствие в биването на множествените, разпръскащи се във всички страни безкрайности. Реалността е попила в себе си *das Denkmögliche* с целия му абсурден потенциал, ако употребим израза на Блох.

Такова понятие за реалност не се нуждае нито от религиозни трансценденции, нито от утопически „забягвания напред“. Не само защото е много, безкрайно по-богато от тях, но и защото включва в себе си онова, което те изключват – „невъзможностите“. А това е истински скандал за философ-материалист като Блох. В подобна реалност-сън-поезия са важни не социалните конфликти и класови антагонизми, а логически парадокси, както и статутът на фантастичните безсмислици и налудничави измишльотини, *Unsinn und Widersin*, всичко онова, които Блох просто изхвърля зад диалектико-материалистическия борд. Чрез игрите на възможното, но и на невъзможното, в мисленето въображението непрекъснато отвоюва нови територии. То непрестанно включва в „реалността“ не само

das Denkmögliche, но поема там и *Das Denkmögliche*, немислимото и непредставимото, които стават част от живота. Фантастичното се намесва в *Dasein*-а, присъства със самата си негативност в присъствието. Границите между реалност, философия и фантастична литература стават проходими, така, както са проходими между „реализациите“ и онова, което завинаги ще си остане нереализирано, нереализируемо, невъзможно.

Накратко – безброят от възможности и невъзможности *присъства*, вписан чрез немислимата си конкретност и плътност в самата материя на биването. „Сънищата“ вече не са въздух, безплътни видения, те са появяващи се и изплъзващи се светове в света, а реалността е плътно-поетическа⁷⁷. Което значи, че в безброя на своите измислено-реални светове, тя е конкретна, подробна, несводима към абстракции, но и кохерентна, дори систематична, достъпна да бъде изследвана от разума и неговия метод: Борхес е прибавил „материята на сънищата“ към материалната реалност и изследвал всичко с полет на въображението, интелектуална сериозност и математическа строгост.

*

На това място вече просто чувам възражението на твърдите (или твърдоглави?) реалисти. Предполагам, те биха казали „Сънища, вълшебства, измислици, поетическа реалност, математика, методи... глупости! Нима в последна сметка не се събуждаш и отново не си Борхес⁷⁸? Нима не попадаш отново в онази, същата скучната и единствена реалност, съществуваща във и независимо от тебе, в която виденията ти се разсейват като

---

⁷⁷ При това вписване на възможностите в реалното едно нещата, които най-много забавляват Борхес, е че литературата може внезапно и неразлично да съвпадне с реалността. Отразяваща реалността, която не може да бъде отразена в крайни образи, тя самата е в реалността и попада в същите парадокси: разклонява се в безкрая на Вавилонската библиотека, варира едни и същи вековни метафори, повтаря няколко основни разказа в безкрайни вариации и пермутации. Странните прескоци са не само между безкрайност и единица, между Битие и Небитие, Никой и Всеки: те са между Свят и Книга. В света на Борхес книгите се размножават в безкрайна Библиотека, която се подчинява на вечното завръщане, само за да удостовери, че всъщност нищо не се завръща. Разказите рефлексивно се умножават до безкрай, но и тук в безкрайните редове обаче е достатъчно едно единствено съвпадение и то анихилира безкрайността на феномени и текстове, свива всичко изведнъж до единица – един автор, една книга, един поетически ред, една дума. На подобни съвпадения се подчиняват будни истории и сънища: непрекъснато се оказва, че вечността присъства в един миг, че всеки човек е всички хора, че всички автори са всъщност един автор, че всеки индивид е способен да мисли мисли всички идеи, че всички четива съвпадат в една Книга, по модела на един Бог, който е самонастваща безкрайна сфера-единица, чийто център е навсякъде, а периферията ѝ – никъде; от което да последва скандал във времеви или в пространствения ред, в причинно-следствената връзка, в понятието за „същото“. Съвпаденията, припокриванията, тъждествата, маските, огледалата допълнително удвояват, утрояват, объркват безкрайностите.

⁷⁸ Цитат от Х.-Л. Борхес, „Ново опровержение на времето“, *Нови разследвания*, София: Колибри, 2018.

дим? В нея няма видения, шкафът е шкаф, масата е маса, а ти отново си самия себе си и нищо повече.“

На това наивно и догматично възражение може също така наивно да се възрази. Та няма след събуждането, на края на будуването – следобед, вечерта, през нощта, тази нощ или следващата, или в края на живота, няма пак да заспиш? Събуждането никога не е окончателно, както и заспиването. Не е окончателно и нашето попадане веднъж завинаги в „истинската реалност“. Винаги я губим пак, заспиваме отново, винаги мечтаем отново, винаги си измисляме нещо друго, в сърцето на т.нар. реални обстоятелства... Делничната реалност е несамодостатъчна, иначе просто нямаше да има мечти, а сънуването и събуждането са объркан цикъл, а не някаква окончателна житейска развръзка. Погледнат назад, както казва и Борхес, изживеният реален живот прилича на сън, който паметта объркано прелиства в неговата „цялост“, а тя никога не е „цяла“. Събуждам се, и ето на, „светът, уви, е реален, аз, уви, съм Борхес“⁷⁹; но в самата безпрекословна реалност, там, където ми е съдено да бъда себе си, Борхес и сякаш нищо, съвсем нищо друго, се мерджелее едно остатъчно „аз“ („всичко се случва на другия Борхес...аз съм обречен да остана Борхес, а не аз...“⁸⁰, самотен глас без име, една изплъзваща се, убягваща и безкрайна Другост на съзнанието, което не съвпада със социалната роля, наречена „Борхес“, не съвпада с нищо – никога няма да съвпадне с нищо.

Но това, че реалността е поетическа, означава и нещо друго, отиващо отвъд наивността на циклите от сън и събуждане. За разлика от халюцинаторното присъствие на сънищата, поезията присъства в света фикционално. Фикцията, понятие което най-добре да се изясни с приказния модел „имало ли, нямало ли... живял един човек“, е същностна черта на литературата: казано логически, тя е модалност, която успява едновременно (а не циклично) и в едно и също отношение, да удържи в себе си възможното по вероятност и необходимост заедно с напълно невъможното. Когато реалността поеме фикционално-поетическото в себе си, тя престава да се различава от тази модалност, т.е. започва да удържа в своята материя едновременно възможното и невъможното. При това пределът на невъможното – т.е. онова, което никога няма да бъде реализирано, се отмества и играе, въпреки всичките „реализации на мечтите“, въпреки най-внимателното му научно,

---

⁷⁹ Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, 252.

⁸⁰ Х.-Л. Борхес, *Този лабиринт от търпеливи линии*, 34.

логическо или математическо изследване. Тази убягваща граница не е цикъл във времето, нито е хоризонт пред нас, тя е същностна и неотменима съставка на реалността във всеки миг, във всяка точка: без нея животът-свят-представа би бил беден на една възлова своя съставка – свободата. Да го кажем и иначе – без лимеса на непълно невъзможните мечти, реалността би била клаустрофобична, смъртоносно сериозна и едноизмерна. И най-вече бедна. Шекспировата традиция, така както е продължена от Борхес, удържа категорията „невъзможност“ в самото ѝ сърце – и съществуващото вече е поръозната модалност, поела в себе си възможното, заедно с немислимото и невъзможното. А заедно с немислимото – също играта, литературната фикция, шегите, хуморът, лекотата, полетът на фантазията, изплъзването от законите, лекотата и простора.

*

Запазиме за накрая може би най-важното откритие на Борхес. То е, че двете модалности, делничният живот и сънят, или двата типа време, протичането и вечността-миг, не са съвпаднали в някакво елементарно, неразлично твърдение. Показателни в това отношение са предпазливите формулировки на писателя Борхес никога да не казва категорично „животът е сън“ или „отхвърлям времето, както в неговата последователност, така и в неговата едновременност“, а да предпочита объркани и колебливи уговорки „...отхвърлям в значителен брой случаи последователността, отхвърлям – в значителен брой случаи – и едновременността...“⁸¹. Той самият приема своите експерименти далеч не като някакви съдбоносно сериозни твърдения, като учение, зад което би застанал с цялата си отговорност. То се самоиронизира, играе, омаловажава ги като: „крехки приумици на един аржентинец, изгубен в дебрите на метафизиката.“⁸²

Да, животът е сън, но само понякога, да, времето е отменено, но съвсем не винаги, да, аз обикновено съм Борхес – но не винаги. Будният и обикновен живот не се е слял неразлично с някаква пелена от видения и призраци, материята не се е разтворила във фантазии и невъзможности. Напротив, двата свята, „реалността“ и „сънят“, обикновено не съвпадат, през повечето „време“ в онтологическо и в логическо отношение те са различни модалности. Заспиваме сред видения, събуждаме сред трезви реалности, това е правилото.

---

⁸¹ Х.-Л. Борхес, *Нови разследвания*, 233.

⁸² Пак там, 226.

Да биха съвпадали напълно тези два свята, би било просто скучно – това не би родило никаква провокация на въображението, никакво смайване.

Методичното изследването на аномалиите и парадоксите обаче е доказало, че въпросната разлика не е абсолютна. Между териториите на реалността и тези на сънищата и фантазиите има сиви зони. От време на време – или дори според Борхес твърде често – там, в процепите между световите протичат къси съединения, внезапни светкавици, правилата биват нарушавани и скандализирани. Тогава единият от тях изненадващо прониква в другия и за миг съществуването става абсурдна поезия, модалностите взаимно се поставят под въпрос. За слепия визионер тъкмо това е най-възбуждащото: колко вълнуващо е когато тази ярка разлика между сън и реалност неочаквано изчезне!

По-горе казахме, че онтологичната функция на фантазията е да удържа не само и възможностите, и невъзможностите в присъствие⁸³, да ги вписва в твърдата материя на биващото. Тук трябва да добавим – това удържане е нестабилно и непредвидимо, то се случва в *невъзможно време*, материализираните сънища могат да изчезнат така внезапно, както са се появили. Но също така внезапно и неочаквано могат да се появят отново. Те са непостоянни. Така е впрочем по отношение самата Менделеева таблица – елементите и изтопите, които биват открити по нейните граници, са нестабилни, с изключително кратък период на полуразпад, в който едни частици се превръщат в други частици или в лъчения...

Бихме могли да твърдим, че късите съединения между реалности, възможности и невъзможности са само временен скандал, ако те не скандализираха и самата

---

⁸³ Употребявам израза „удържане на невъзможното в присъствие“ там, където други предпочитат, подобно на самия Блох, левичарската метафора „хоризонт“. Ето един пример: „...използвам думата „хоризонт“ не като препратка към някакво забравено бъдеще, а за да обознача особено измерение на нашия опит, които никога не губим, дори ако, загубени в мъгла и концентрирани в онова, което е в краката ни, пропускаме да го видим. Хоризонтът е Реален в смисъла на невъзможното-което-никога-няма-постигнем и в смисъла на актуалност (понятието на Жак Лакан за Реално включва и двата смисъла). Хоризонтът оформя рамковите ни условия и нагласи. Можем да загубим нагласите си, но хоризонтът е необходимо измерение на нашата актуалност. Независимо дали става дума за ефекта на сингуларното или за срещата между земята и небето, хоризонтът винаги е фундаменталното измерение, определящо къде сме“ (J. Dean, *The Communist Horizon*. London: VERSO, 2012, 2). За разлика от американската политоложка Джоуди Дийн, аз смятам, че метафората на хоризонта е подвеждаща, защото обратно въвежда онова векторно историческо време, движещо се напред, което Борхес (а с него и аз) се опитва да избегне. Невъзможното не е само *пред* нас, подобно видение на хоризонта, то и „отстриани“, „отдолу“, „назад“, „вън“, „вътре“, навсякъде, то е наистина конститутивно измерение на опита, но не може да бъде мислено през традиционни пространствени или темпорални метафори на историческия прогресизъм.

темпоралност – ако не поставяха под въпрос категории като „траене“, „устойчиво“, „стабилно“, „преди“ и „после“, „дълго“ и „кратко“. Те са появяващите се и изчезващи точки на относителност в категорията реалност, такава, каквато сме привикнали да я мислим – обективна, устойчива, независима от нас. Но в нея внезапно... пристигат феите и дяволчетата, Оберон и Титания, Пък, кралица Маб и всячески чудовища, джуджета, минотаври, пажове и инфанти, сънища и приумици... приказките обграждат, завладяват, проникват в клетките и порите на стабилните елементи, по чиито граници започват да се мерджелеят нестабилни, чезнещи видения...

Всъщност, точно както при нестабилните ядра на новите елементи, там нищо не изчезва, просто се трансформира. Но тук и трансформацията е особена – „за кратко“ материята става фантастика, крайното става безкрайно, мъртвото става живо, невъзможностите стават възможности⁸⁴... За кратко се проиграват относителността на границата между реалност и нереалност, конститутивна за реалността. И подобни „кратковременни“, всъщност отвъдвремеви, просветвания и трансформации, разбира се, не могат по никакъв начин да бъдат подредени в някаква диалектическа спирала на прогресиращото време, както това практикува Блох.

*

Когато говорим за такива абсурди – конститутивни за реалността невъзможни мечти с „кратък период на полуразпад“ – добре е да дадем конкретен пример. Той е съвсем реален и прекрасно може да послужи за финал.

Често казват, че прастарата мечта на човека за летене била реализирана чрез съвременната техника – самолетите, парашутите, делтапланерите, ракетите, личните летателни апарати и пр., а вероятно дититалните биотехнологии съвсем скоро ще могат да ни присаждат и крила. Това е само частично вярно, защото летенето в сънищата (или в поетическата фикция) и летенето посредством огромната машинария на летателната индустрия, била тя техно- или био-, са две много различни неща. В едното има необяснима лекота и безпроблемност, то е радостно, сякаш нематериално реене в

---

⁸⁴ Както е казал Херман Хесе, „За да може да възникне възможното, трябва отново и отново да бъде опитвано невъзможното.“ (цитирано по Ch. Hubig, „Utopie und teleologisches Denken“, In: Poser, Hans (Hrsg.): *Formen teleologischen Denkens*. Berlin : TU, 1981, 204).

отвъдматериален простор, където гравитацията на „принципа на реалността“ (във физическия, но и във фройдисткия смисъл) е изчезнала. В другото има цяла система от внимателни изчисления и технологични протези, които се справят частично с физическата гравитация и прочее проблеми – които продължават да бъдат реални и съвсем не са изчезнали. Напротив, те действат с физическа неизбежност дори високо горе, над облаците. За което свидетелстват и самите облаци: от ефирни поводи за фантазиране, там, в самолета, те са се оказали реална, досадна мъгла, неносеща нищо повече от нарушена видимост и неприятни, понякога дори опасни турбуленции.

Летенето със самолет не е прекратило летенето насън, нито „реалността“ на облаците е отменила поводите за облачно фантазиране. Хората продължават да се реят в своите сънища и „да живеят в облаците“, въпреки че вече многократно са влизали в съвсем реални облачни бури. Въпреки че са летели със самолет, делтаплан или други устройства и от личен опит са научили какво е гравитацията и как неизбежни са физическите закони. Но разбира се, се сепват, когато самолетът тръгне да каца, хората се „връщат на земята“ и в двата смисъла.

Реализациите не унищожават невъзможностите: човек никога и с нищо няма да лети така, както лети насън. „Невъзможностите“ са непреодолим, немислим и безкраен остатък, достъпен за единствено за въображението. И не, не са там някъде, преместени в полето на някакво чисто небитие, не са *Unsinn*, *Widersinn*, празни измислици. Те са конститутивни за реалността, защото винаги са били и ще продължават да бъдат *тук*, под формата на гранични представи, същностно вписани в нейното нарастване-разклоняване: животът живее в реалности, възможности и невъзможности и непрекъснато прекрочва границите, променя съотношенията – и това се случва *тук*, случва се сега. Без тази алхимична смес, която съвсем не е устремена напред, той не би могъл – затова възпроизвежда възможности, невъзможности и приумици непрекъснато като свой предел, който в следващия момент е отместен, трансгресивно прекрочен. И това се случва дори тогава, когато става дума за въобразяване срещу „законите на природата и историята“ или „срещу собствените интереси и желания“⁸⁵.

---

⁸⁵ Вероятно в най-парадоксалния си скандален вариант горното е илюстрирано, но не от Борхес, а от „човека от подземие“ на Достоевски: „... Ще ви попитам сега: какво може се очаква от човека, като същество надарено с такива най-странни качества? Отрупайте го с всички земни блага, потопете го в щастие цял, така

Така сънят-литература-трансгресия *участва в настоящата (или вечната) реалност*, умножавайки до немислимост пътеките ѝ, като едновременно с това пази в самата нея онова, което винаги, по силата на собствената ѝ феноменална конституция, ще остане нереално, невъзможно и нереализуемо.

Ясно е, че подобен свят от разклоняващи се и взаимно играещи битие и небитие, не може да съществува в модуса на утопията – героическа, сериозна устременост към ... реалност, твърда и непоколебима. Реалността-нереалност е поела лекото и лекомисленото в себе си, разпръснала се е във всевъзможни посоки и перспективи (сама една от тях, доста незначителна, е утопията), поемайки в самата си структура парадоксалността на невъзможната свобода, която ще бъде винаги игрова, фикционална, съществуващо-несъществуваща. Затова и Борхес иронизира собствените си открития.

Както се казва, човек може задреме, докато пътува в самолет, дори и на неудобната, друсача от турбуленциите, седалка – да задреме и да сънува, че... лети. Че *наистина* лети ... Понякога спящите на самолетните седалки се усмихват – но как

че от него само мехурчета да изскачат на повърхността, задоволете го икономически така, че съвсем нищо да не му остане да прави, освен да спи, да яде курабийки и да се грижи за непрекъснато на всемирната история – и тогава той ще остане човек и от неблагодарност ще извърши някоя мръсотия.. само и само да примеси към това благоразумие свой фантастичен елемент. Тъкмо най-фантастичните си мечти, най-подлата си глупост ще пожелае да запази за себе си, единствено само за да потвърди (сякаш това е необходимо), че хората все още са хора, а не клавиши на фортепиано, ... на които свирят природните закони. ... дори в случай, че наистина би се оказал клавиш на фортепиано и че това би могло да се докаже с естествените науки и математически, то и тогава няма да се вразуми, а нарочно ще направи нещо напук, единствено само от неблагодарност, собствено за да настои на своето. А в случай че му липсват средства – ще измисли разрушения и хаос, ще измисли разни страдания и все пак ще настои на своето... наистина ще се убеди, че е човек, не клавиш от фортепиано..." (Ф. Достоевски, *Записки от подземното*, София: Народна култура, 1959, 152-153). Ако изкараме този пасаж от неговия идеологически полемичен контекст, християнското тълкуване на свободата на волята като форма на първородния грях и едновременно като отрицание на материалистическия детерминизъм и утилитаризма, ще видим, че то също приема за човешка конституента свободата на волята-въображение в сферата на невъзможното, фантастичните приумици, които надскачат всяка полза и всички „природните закони“, а с това и всяка „реализация“, включително тази на утопичното пълноценно щастие. Ето още един цитат в подкрепа на това „Невъзможност, това каменна стена ли значи? Каква каменна стена? Е, разбира се, законите на природата, изводите на естествените науки, математиката... защото две по две е математика. Опитайте се да възразите. „Моля ви се – ще ви закрещят – не бива да се възразява, това е две по две четири. Природата не ви пита, тя не се интересува от вашите желания и от това, дали ви харесват нейните закони. ... Стената си е стена, и така нататък. Господи боже, та какво ме интересуват природните закони и аритметиката, когато на мен, кой знае защо, природните закони и две по две е четири не ми харесват?“ (Ф. Достоевски, *Записки от подземното*, 136-137). За разлика от шекспировата традиция обаче, Достоевски винаги тълкува това изплъзване на човека не като свободно пулсиране на въображението, а като пакостлива *човешка воля*, която произвежда „подлости“, „мръсотии“ и „дяволии“. Т.е. при него опълчването на законите, не е от свобода, а от греховност; поради тази и изпадналост от Бога човек никага няма да се примирява с даденостите, а ще действа , „напук“, ще се опълчва на « тези невъзможности и каменни стени. » (Пак там, 138)

именно? Дали го правят в съня си или наяве, дали „в реалността“? Или само „във въображението си“, дали го правят, защото летят – или защото летят „наистина“?

Какъв ли е онтологичният статут на усмивката на спящия, пристигнала като райското цвете на Колридж от „сънищата“ в „реалността“?

*

Да прибавя накрая един чисто лична бележка. Написах горното с нескрита симпатия към Борхес и неговите потомци, а и като критика на диалектическия догматизъм на Блох. В момента за интелектуалната левица е характерно да твърди, че след колапса на комунизма светът бил изпаднал в безалтернативност, криза на трансцендетност и слабост на въображението, отсъствие на Другост. И за да даде едно рамо на това твърдение, фигурата на Блох често пъти бива вадена от марксисткия гардероб като някакъв възвишен пример за алтернатива и утопическо въображение. Но, надявам се, от казаното дотук стана достатъчно ясна *разликата* между утопическо мислене и въображение, тя е принципна.

Лично аз смятам за вина не само на интелектуалната левица, но и на много съвременни интелектуални течения, че те не си дадоха усилие да преосмислят в дълбочина какво значи във философски план рухването на тоталитарния комунизъм. Кризата на утопията не се дължи просто на лоша реализация, на сталинистка перверзия и садизъм, на брежневски застой. Може би тя е заслужена и произтича от собствените ѝ философски проблеми. Още Декарт в самото начало на „Размишление за метода“ предвижда разрушителния потенциал на утопията – възможно е, казва той, да разрушиш къщата си, за да я направиш по-добра. И веднага добавя след това: не е обаче разумно да разрушиш до основи един цял град или една държава само и само заради амбицията си да ги издигнеш по-уредени и красиви.⁸⁶

Векове след Декарт историята е вписала на сметката на социалното утопическо инженерство огромни, кървави исторически грехове. Поради бедно, непълтно въображение, „строителите на градове на слънцето“ не са си представили добре своята нова постройка, бедно им е било въображението да предвидят колко близо тя ще се окаже

---

⁸⁶ Р. Декарт, „Размишление за метода“, 10.

до „Изкопът“ на Платонов, до Гулаг и Колима на Сталин, Берия и Ягода. Хюбрисът на абстрактното светостроителството и „подобряване“ е тежкото наследство на утопията. То изисква радикална рефлексия, а не наивно подновяване на градостоителни/градорунителни мечти.

*

Използвайки двама автори, които не могат да бъдат заобиколени – Блох и Борхес, – се опитам без дори да споменавам съвременната проблематика, да я удържам като хоризонт. И да разработя и предложа чрез анализа си евристичен инструмент за нейното мислене. Дано да съм успял и да съм спечелил читателя на страната на въображението, срещу утопията. Защото реалността от Шекспиров и Борхесов тип няма нужда от забягване напред към идеалните поселения на Бъдещето. Тя носи повече, безмерно повече конкретна идеалност в себе си.

Използвана литература

Книги на Ернст Блох

- Bloch, E. (1969) *Freiheit und Ordnung*, Muenchen: Rohwolt.
- Bloch, E (1976) *Das Prinzip Hoffnung*, F.a.M: Suhrkamp taschenbuch, 3 Auflage.
- Bloch, E (1975) *Experimentum Mundi. Frage, Kategorien des Herausbringens, Praxis*, Suhrkamp Verlag.
- Bloch, E. (1978) *Tendenz-Latenz-Utopie*, F.a.M. Suhrkamp wissenschaft, цитирано като TLU 1978

Книги на Хорхе-Луис Борхес

- Борхес, Х.-Л. (1989) *Вавилонската библиотека*, София: Народна култура.
- Борхес, Х.-Л. (1994) *История на вечността*. София, Парадокс.
- Борхес, Х.-Л. (2010) *Измислици*, София: Колибри.
- Борхес, Х.-Л. (2011) *Избрани есета*, София: Колибри.
- Борхес, Х.-Л. (2013) *Това изкуство на поезията*. София: Сиела.
- Борхес, Х.-Л. (2015) *Алефът*. София: Колибри.
- Борхес, Х.-Л. (2017) *Пясъчната книга*, София: Колибри.
- Борхес, Х.-Л. (2017) *Всеобща история на безчестието*, София: Колибри.
- Борхес, Х.-Л. (2018) *Нови разследвания*, София: Колибри.
- Борхес, Х.-Л. (2019) *Този лабиринт от търпеливи линии. Избрано, проза, стихове*. София, Колибри.

Допълнителна литература

- Атали, Ж. (1993). *Истории на времето*. София: Критика и хуманизъм
- Байчев, Р. (2018) *Относителност, вечност и преодоляване на времето: приносът на литературата на ХХ век*. (Скот Фицджералд, Вирджиния Улф и Самюъл Бекет), Автореферат на дисертация, катедра „История и теория на културата“, ФФ, Софийски университет.
- Бояджиев, Ц, Попов, Здр. (1995) *Идеята за времето*, съставители Здравко Попов и. София: Наука и изкуство.
- Бретон, А (2002). *Два манифеста на сюрреализма*. София: ЛиК.

Декарт, Р. (1978) „Размишление за метода“. В Декарт, Р. *Избрани философски произведения*. София: Наука и изкуство, т. 3.

Достоевски, Ф. (1959) *Записки от подземното*, Събрани съчинения в десет тома. Том Четвърти София: Народна култура, стр. 129 – 135.

Гуревич, А. (1971) „Представление о времени в средновековной Европы“, *История и психология*, Москва.

Козелек, Р. (2002) *Пластове на времето*. София: Дом на науките за човека и обществото.

Криворова, К. (2017) *Невъзможните светове във философията на XX век*. Автореферат на дисертация, ФФ, Софийски университет.

Лиотар, Ж.-Фр. (1996) „Времето днес“, *За името и за превода* (избрани студии), София: Отворено общество.

Кьосев, А. (2003) „Чакане и надежда“. сп. *Християнство и култура*, бр. 6, София.

Пруст, М. (1984), *В търсене на изгубеното време*, София: Народна култура.

Berghahn, Kl. (2013), “Möglichkeit als Kategorie der Philosophie, Politik und Dichtung in Ernst Blochs Das Prinzip Hoffnung” In: *Wilhelm Vosskamp, Günter Blamberger und Martin Roussel* (Hrsg.) (2013) *Möglichkeitsdenken Utopie und Dystopie in derm Gegenwart*. Wilhelm Fink Verlag, München, S. 121-136.

Borges, Jorge Luis (1899–1986). In: *John Powel, Ed. Dictionary Of Literary Influences: The Twentieth Century, 1914–2000* Westport, Connecticut • London: Greenwood Press, Pp. 63 – 64.

Braun, E. (1983) “Antizipation des Seins wie Utopie. Zur Grundlegung der Ontologie des Noch-Nicht-Seins in “Prinzip Hoffnung“ In: Schmidt, B. Hrsg (1983) *Seminar zur Philioipie Ernst Blochs*. F.a.M. Suhrkamp wissen.

Dean, J (2012) *The Communist Horizon*, London: VERSO.

Frank, J. (1963) *The Widening Gyre, Crisis and Mastery in Modern Literature*. New Brunswick, New Jersey:RutgersUniversity Press.

Jorge Luis Borges, In: *Gale Contextual Encyclopedia of the World Literature*, (2009), Bd. 1, pp 195 – 198.

Hartog, F. *Régimes d’Historicité*. Presentisme et Expériences du Temps, (Paris, 2003); български превод *Режими на историчност*, прев. Галина Вълчанова, София: НБУ.

Hubig, Ch. (1981). „Utopie und teleologisches Denken“, In: Poser, Hans (Hrsg.): *Formen teleologischen Denkens*. Berlin : TU, 1981 (TUB-Dokumentation, Kongresse und Tagungen. 11). S. 183-204.

Koselleck, R. (1985) *Future Past. On Semantics of Historical Time*. Cambridge Mass: Massachusets Institute for Technology Press.schaft, s. 123 – 150.

Laplace, J., Pontalis, J-B. (1973) *Das Vokabular der Psychoanalyse*, F.a.M: Suhrkamp, Bd. I und 2.

Levinas, Em. (1983) „Über dem Tod im Denken Ernst Blochs“ In: Schmidt, B. Hrsg (1983) *Seminar zur Philologie Ernst Blochs*. F.a.M. Suhrkamp wissenschaft, s. 151 – 162.

Münster, A. (1981) *Utopie, Messianismus und Apokalypse im Frühwerk von Ernst Bloch*. F.a.M. Suhrkamp wissenschaft

Müller, O. (1991) „Ernst Bloch“ In; Nida-Rümelin, J. *Philosophie der Gegenwart in Einzeldarstellungen von Adorno bis v. Wright*. Stuttgart: Kröner, S. 79 – 83.

Schmidt, B. Hrsg (1983) *Seminar zur Philologie Ernst Blochs*. F.a.M. Suhrkamp wissenschaft

Schmidt, B (1983) „Vom teleologischen Prinzip In der Materie“. In: Schmidt, B. Hrsg (1983) *Seminar zur Philologie Ernst Blochs*. F.a.M. Suhrkamp wissenschaft, s. 204 – 227

Schmidt, B (1978) *Materialien zu Ernst Blochs „Prinzip Hoffnung“* F.a.M. Suhrkamp wissenschaft

Schmidt, B (1978 2) Ein Bericht: Zur Entstehung und Wirkungsgeschichte des „Prinzips Hoffnung“, In: Schmidt, B (1978) *Materialien zu Ernst Blochs „Prinzip Hoffnung“* F.a.M. Suhrkamp wissenschaft, S. 15 – 40.

Toulmin, St. Goodfield, (1965) *The Discovery of Time*. London: Hutchinson & Co.

Voth, Gr. (2007) „Borges’s Labyrinths“. In: *The History of World Literature*, The Teaching Company.